

Universidade de Zagreb

Faculdade de Letras

Departamento de Estudos Românicos

***Luuanda* – Traduzir Luandino Vieira**

Tese de Mestrado

Orientadora: prof. dr. sc. Nina Lanović

Estudante: Josip Ivanović

Zagreb, Setembro de 2018

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za romanistiku

***Luuanda* – prevoditi Luandina Vieira**

Diplomski rad

Mentor: prof. dr. sc. Nina Lanović

Student: Josip Ivanović

Zagreb, rujan 2018.

Índice

1. Introdução.....	1
2. <i>Baka Xíxi i njezin unuk Zeca Santos</i>.....	3
3. Traduzir Luandino Vieira	28
3.1. Sobre o autor	28
3.2. Luuanda.....	29
3.3. A formação da literatura angolana	32
3.4. Decisões do tradutor na edição croata de Luuanda	34
4. Conclusão	38
5. Bibliografia.....	39

***Luuanda* – prevoditi Luandina Vieiru**

Sažetak:

Cilj rada predstavljanje je autorskoga prijevoda dijela zbirke priča *Luuanda* autora Luandina Vieire, te uspostava teorijskih, lingvističkih i kulturnih normi koje su uvjetovale niz donesenih prevoditeljskih odluka. Teorijsko-književnopovijesni dio teksta usredotočit će se na obrazloženje povijesnoga, književnoga i kulturnoga konteksta nastanka djela, utvrđujući poziciju autora teksta u odnosu na lokalnu i globalnu književnu tradiciju, te objašnjenje zašto je dana prednost korištenim prevoditeljskim metodama u odnosu na druge trenutno prihvaćene i korištene metode.

Ključne riječi: Luuanda, Luandino Vieira, prijevod, Angola.

***Luuanda* – traduzir Luandino Vieira**

Resumo:

Esse ensaio consiste na tradução original de uma parte da coleção dos contos *Luuanda* de Luandino Vieira, e na definição das normas teóricas, linguísticas e culturais que tinham condicionado o conjunto das decisões do tradutor. A parte com a teoria e a história da literatura vai pôr em foco a explicação do contexto histórico, literário e cultural de criação do livro, atestando a posição do autor em relação à tradição literária local e global, com a argumentação porquê os métodos de tradução usados foram preferidos aos outros métodos geralmente usados hoje em dia.

Palavras-chave: Luuanda, Luandino Vieira, tradução, Angola.

1. Introdução

José Luandino Vieira Mateus da Graça (Lagoa de Furadouro, Vila Nova de Ourém, Portugal, 1935) é, sem dúvida, uma das figuras mais importantes da literatura lusófona. A sua obra significa uma fase decisiva de criação da língua literária em Angola. Neste contexto, um lugar especial tem *Luuanda*, um livro de três contos, ou *estórias*, como está escrito na primeira edição, publicada em Lisboa em 1963 (Laranjeira, 1995). *Luuanda* é, ao mesmo tempo, um conjunto de *estórias*, contos simples (fábulas) que falam sobre a vida dos pobres nos *musseques* de Luanda. É uma epopeia alegórica, que relata sobre a história de um povo (ou, melhor, dos povos) de Angola e a luta anticolonial, a guerra que transforma a realidade das personagens dessas histórias.

Nessa tese, vou traduzir o primeiro dos três contos, *Vavó Xíxi e seu neto Zeca Santos*, com a análise das normas culturais, linguísticas, e literárias usadas no texto original e na tradução. Ferreira (1986) e Margarido (1980) – e não só estes dois autores – atribuíam ao Luandino Vieira a criação da “língua literária de Angola”, enquanto Laranjeira (1995) escreve que a *Luuanda* “constituiu uma autêntica revolução literária, comparável ao *Ulisses*, de James Joyce”. Luandino usa uma mistura específica das línguas faladas na zona de Luanda, onde as palavras do quimbundo em português não são “exóticas”, em termos pós-coloniais, mas criam uma língua integral com a base portuguesa. Alguns teóricos, como Padilha e Ribeiro (2008), chamam essa língua “a língua luandina” – um desvio das normas do português europeu, que era dominante durante o tempo em que o livro foi escrito.

Além disso, vou explicar os métodos usados na tradução, com um resumo das teorias de tradução mais populares e mais usadas. Vou explorar as três teorias de tradução incluídas na obra seminal de Bassnett e Lefevere (1998), tal como a teoria de “transculturização” de Jahan Ramazani (2009). O contexto – a situação cultural específica no tempo da luta anticolonial em Angola – tem muitas consequências na análise e compreensão do livro. Por isso, vou mencionar os eventos, pessoas, e dados históricos mais importantes, só para ajudar entender a situação complexa em Angola dos anos sessenta. Mesmo assim, o foco da minha análise vai ser na tradução da primeira história de *Luuanda* e na leitura dos três contos apresentados no livro, tentando criar uma interpretação hermenêutica que pudesse ajudar na escolha dos métodos de tradução.

Em conclusão da análise, vou elaborar as razões porquê a tradução de *Luuanda* seja fundamental para o entendimento não só da literatura angolana, mas também da literatura da África lusófona e da literatura escrita em português em geral. Bassnett e Lefevere (1998) escrevem que traduzir é o mesmo que reconstruir uma cultura dentro de outra, ou, neste caso, construir uma possibilidade de interpretação cultural e literária de uma literatura interessante, diversa e rica.

2. *Baka Xíxi i njezin unuk Zeca Santos*

Prošlo je već više od dva mjeseca, a kiša nikako da padne. Cijeli *musseque*¹ bio je pun mlade studenačke trave, odjevene u sloj crvene prašine koju su dizali patrolni terenci jureći ulicama i puteljcima između navrat-nanos razbacanih koliba. Tako je bilo kada je baka počela osjećati zapuhe vreline, a vjetrovi se više nisu htjeli vrtložiti kao nekada; susjedi su je čuli kako mumlja o tome da će prije nego što prođu dva dana pasti kiša. Već sljedećega jutra dan se rodi, a s njime i bijeli oblaci – isprve lijeni, a kasnije crni i sumanutu – koji se počеше uzdizati nad *musseque*. Sav narod dade za pravo baki Xíxi – upozorila ih je, prije nego što se spustila u Grad, da će voda doći.

Toga je jutra kiša navratila dvaput.

Prvo je gnjevan vjetar natjerao oblake u bijeg od mora do neba iznad Kuanze. Potom ih je, predomislivši se, podigao s Kuanze te potjerao povrh grada i Mbengua. Ljudi na dvorištima i trjemovima pitali su se hoće li kiša napokon doći ili se vjetar samo igra, kao prethodnih dana: oblaci bi se okupili da puste kišu, zatim bi doletio vjetar i rastjerao ih. Baka Xíxi je *predvidjela*, doduše, a njezina mudrost, mudrost najstarije, teško je dopuštala pogrešku. No vani se i dalje čuo samo vruć zrak kako premeće i razbacuje papire, listove i smeće, kako raznosi oblake prašine ulicama. U tom su metežu žene žurile zatvoriti vrata i prozore, skloniti djecu u kolibe, jer ovakav vjetar donosi bolest i nesreću; njega vješci šalju.

Ali vjetar, umoran od igre, zamuknu i osta tiho. Neko se vrijeme osjećalo samo drhtanje listova stabala mulembe² i manioke, a tugaljivi je *pírulas*³ pjevao nadolazećoj kiši. Poslije toga su, malo-pomalo, počele padati kapi kiše; za pet je minuta cijeli *musseque* odzvanjao pjesmom kiše na limenim krovovima, onim posebnim zvukom koji utišava glasove ljudi, vikanje majki koje tjeraju mališane s ulice u kuću, automobile koji pljuju blato na kolibe; tek ga je moćni gromot grmljavine uspio nadglasati. A kad je strahovit prasak groma odjeknuo iznad *mussequea*, tresući krhke zidove od pruća i gline, razdrnavajući podnice, kartone i slamarice, svi su sklopili oči, prestrašeni plavičastim sjajem posred neba rođene munje, velike plamene paukove mreže – ljudi su se kasnije zaklinjali da su svjetionici na trenutak iščeznuli u njezinu odsjaju.

¹ Musseque – siromašno predgrađe Luande (op. prev., kao i sve sljedeće).

² Mulemba – *Ficus thonningii* ili afrička smokva.

³ Pírula(s) – *Arenaria interpres*, mala angolska ptica pjeвица.

Još je dugo kišilo ovakvom silinom.

Već je bilo gotovo podne kada se počelo razvedravati, iako je nebo još uvijek bilo namrgođeno i ružno, crno od oblaka. *Musseque* je sada izgledao poput sela usred močvare, s kanalima od kiše umjesto ulica, a prljava, crvena voda provaljivala je u kolibe i probijala si put do popločene ceste što vodi do Grada, ili bi se prkosno zadržavala u lokvama u kojima se rađaju komarci i kreket žaba. Nekoliko se koliba urušilo, a ljudi, izbjegavši smrt, stajali su na ulici sa stvarima koje su dospjeli izbaviti. Samo su vlati trave, one koje su uspjele izroniti iz močvare, pokazivale glave opranih listova, sjajeći još ljepšom bojom prema nebu, na kojemu još uvijek nema ni plavetnila ni sunca.

Kada je Zeca Santos uletio u kolibu, naglo zalupio vratima i gotovo se poskliznuo na blatnjavi pod, baka tiho podviknu, prestrašena ovakvim žandarskim upadom. Zeci je to bilo smiješno, ali baka ga, preplašena, prekori:

- Ej, dijete! Šta to radiš? Jesmo ljudi ili psi, ha? Ni trunke pristojnosti! – starije se više ni ne pozdravlja...
- Oprosti, bako! Jurio sam zbog kiše.

Na ovu je ispriku baka samo nevoljko cmoknula ustima i nastavila mesti vodu prema malenome dvorištu. Stigla je u kolibu tek maloprije i vidjela da izgleda poput mora: olabavljena je glina otpadala sa zidova, grane trske probijale su se kroz te iste zidove, a limeni se krov pretvorio u posudu za pečenje kestena, prepun rupa. Na podu kolibe voda je svom silom pokušavala napraviti blatnu baru, a baki, koliko god se trudila, nije išlo, voda se stalno vraćala. Napokon uvidje da joj je najbolje odustati, pa sjede na kutiju i poče slagati kameno ognjište na najsušem mjestu, kako bi mogla zapaliti vatru i skuhati ručak.

Vani, kiša je opet počela pljuštati, krupna i teška, na *musseque*. Ali više nije bilo ni munja ni gromova, samo buka jureće vode koja nasrće na drugu vodu, ona buka koja poziva ljude na san.

- Bako? Slušaj, bako...

Zeca je izgovarao riječi tiho, oprezno. Nga⁴ Xíxi podiže oči, pune suza od dima natopljenih cjepanica.

- Što ćemo jesti? Jako sam gladan, bako. Jutros mi nisi htjela napraviti matete⁵. Jučer sam htio večerati, a nije bilo ničega. Ne mogu živjeti ovako...

⁴ Nga – od *ngana*, iz kimbundu jezika, oblik obraćanja iz poštovanja; gospa, gospođa.

Baka Xíxi blago je zatresla glavom. Njezino lice, mršavo i okupano mnogim rosama, počelo je zadobivati onaj izraz od kojega su ljudi strahovali, po kojemu je bila poznata, znao si – stiže prijekor, sad će uslijediti ribanje...

- *Sukua*⁶! Zar te baš nimalo nije stid, mali? ...Zar ti nisam jučer rekla da smo ostali bez novca? Zar ti nisam jučer rekla i da odeš potražiti posao, makar radio kao posluga? Nisam li te upozorila? Hajde, da čujem: jesam ti rekla?
- Ali, bako...! Gle, svaki dan idem u potragu za poslom. Idem u Grad – ništa. Nema posla čak ni ovdje, u *mussequeu*...
- Tiho! Misliš da te ja ne znam? Ha? Dobro dobro, a tko ti kuha svaki dan, ha?

Kao da joj vlastite riječi daju snagu i vraćaju mladost, pridignula se i stala pred svog unuka. Dječakova velika glava kao da se smanjila, vidjelo se da još uvijek traži neku izliku bolju od uobičajenih koje bi pružao kad bi ga baka napadala da je lijenčina i propalica, da samo misli na zabavu i nema nikakvog poštovanja prema ocu, koji je daleko, u zatvoru, i nitko u kući više ne zarađuje, kako će uopće živjeti, sada kada su ga otpustili na benzinskoj postaji jer je spavao dokasna; ha, momče?

- Kunem se, bako! Išao sam tražiti posao...
- Išao si do bijelca, gospodina Souta, jesi? Rekla sam ti da odeš onamo, da radiš kod njega, barem bismo imali ručak na bonove! Jesi bio?

Na bakine riječi, Zecino se mršavo lice natmurilo. U želucu, bijesna je zvijer gladi počela kruljiti; već dva dana nije bilo hrane, od jutra tek jedna limenka kave toliko slabe da se činilo kao da pije vodu, i ništa osim toga. Baka ga je, gotovo uplakana, metlom potjerala s prostirke da ode potražiti posao u Gradu, i kad je Zeca izašao, još je uvijek mumljala riječi pune suza, zdvajajući i preslažući stvari:

- Ni *maqueza*⁷ ni ičega! Jao meni, bijednoga li života!...

Sada, sjedeći u kutu, nastavlja potpirivati vatru; voda u limenci vrije, ali nema ništa da stavi unutra.

- Bako, hoćemo jesti?
- Ha!? Hoćemo jesti, hoćemo jesti!... Drek ćemo jesti! Jesi nam donio novca, jesi li, pa da kupimo nešto za jelo?... Svaki dan neka zabava, sve što si zaradio potrošio si na

⁵ Matete – maleni uštipci od brašna manioke s medom.

⁶ Sukua! – uzvik negodovanja, iz kimbundu jezika.

⁷ Maquezo/Makezu – iz kimbundua, plural riječi *dikezu*; afrički orah, plod drveta *kola*, sadrži kofein.

odjeću, a sad samo „bako hoću jesti, bako hajmo jesti“ i što bih ja sad trebala?! Daj pokaži malo pameti, dijete!

I dalje je gnjevno raspirivala vatru, cjepanice su sada gorjele prilično dobro, pucketale su i nije bilo puno dima, ali baka nije mogla šutjeti. Opet je počela zdvajati:

- Jao meni!... Nisam li ti rekla da odeš do gospodina Souta? Da mu odeš pomoći, možda bi nam opet dao hrane na bonove, tko zna...
- Bijeli gospodin Souto ovo, bijeli gospodin Souto ono! Gle, bako, pogledaj dobro!

Zeca Santos počeo je skidati žutu košulju sa šarenim cvjetnim uzorkom, onu košulju na koju je potrošio zadnje novce i koja je prouzročila veliku svađu s bakom. Na dan bez sunca i na slaboj svjetlosti u kolibi, dobro se vidio dug crveni ožiljak preko cijelih uskih Zecinih leđa. Baka je žurno ustala i prešla svojim starim, žuljevitim rukama preko mladih unukovih leđa.

- Ajme! Kako si to zaradio, sinko?... Reci, da čujem!

Ali on je već odjenuo košulju. Okrenut prema baki Xíxi, polako ju je odgurao do njezine kutije, smještajući usput svoje izduženo i mršavo tijelo na stol, pa tužnim glasom progovori:

- Baka mi je rekla da idem onamo i ja sam otišao. Istinu govorim! Nisu me spriječili ni kiša koja je taman počinjala ni glad koju sam tada osjećao...

Gospodin ga je Souto dobro primio, ljubazan i nasmiješen, stavio mu je ruku na rame i rekao:

- Ma naravno! Za sina Joãoa Ferreire uvijek će se naći nešto. A kako je baka? Reci joj da je ne treba biti sram... nije velik račun, može doći ovdje...

Potom je nestao u smjeru skladišta, uguravajući trbuh u prljavu potkošulju, a Zeca Santos pogledavao je prema benzinskoj postaji sa zaštitnim bubnjem i mjerачem, nije bila automatska kao one u Gradu, nipošto. Dva žuta stakla, ispod kojih su dva mjerачa stala na pet litara svaki...

- Kunem ti se, bako, nisam napravio ništa, nisam ništa ni rekao! Samo sam ga zamolio za posao na pumpi, da mogu mjeriti benzin, ništa više od toga... Samo da nas mogu prehraniti i da ti mogu uzeti hranu na bonove, bako! A on se smijao i govorio da svakako, da sam ja sin Joãoa Ferreire, dobroga čovjeka, i nisam ni primijetio, bako...

Zeca Santos poželio je zaplakati, oči su mu se ispunile vodom, ali bijes je bio golem i vruć, poput urlika biča od kože vodenkonja na njegovim leđima; taj zao bijes isušivao je suze dok su još bile u očima, ne dopuštajući im da izađu.

- ...udario me, nemam pojma zašto, bako! Nisam ništa napravio! Dok sam bježio, derao se da će me prijaviti policiji, da sam lupež kao i Matias koji mu je krao novac od benzina dok je radio tamo...
- Ha?! Taj momak je sada u zatvoru, zar nije?
- Jest, bako! On ga je odveo na policiju. I derao se da sam sin terorista⁸, da će me prijaviti, da nema više hrane za bandite, nema više hrane na bonove...

Baka Xíxi Hengele⁹, vječito zadovoljna starica, koja nije dopuštala životu da je pregazi, koja je u svemu nalazila nešto pozitivno, svaki dan, u svim događanjima i nemirima, nije mogla vjerovati vlastitim ušima, ali unukova su leđa zborila istinu. Bijelac kao što je gospodin Souto, prijatelj Joãoa Ferreire, pa da ide udarati bičem mladića samo zato što je zatražio posao? Hmm... Ne bi bilo prvi put da Zeca nešto izmisli, najbolje bi bilo saznati cijelu istinu...

- Slušaj, Zeca! Sigurno mu nisi ništa uzeo? Nisi dirao onu odjeću koju drži pored vrata, tako, iz radoznalosti?...

Oprezna, sa svom mudrošću i taktom proživljenih godina, baka Xíxi počela je ispitivati unuka, postavljati mu pitanja koja su se činila nasumičnima, ali kojima je cilj bio ispitati govori li on istinu. Zeci se to nije svidjelo. Ustao je sa stola, probušene cipele proizvele su mlak zvuk na blatnjavom podu, i gnjevno je uzviknuo, braneći se:

- Bako, dovraga! Nisam lopov! Nisam ukrao ništa! Samo sam htio posao, kunem se, bako!

Uz glasne jecaje, bijele su se suze počele spuštati na njegovo mršavo lice, glavu je naslonio na stol i zaklonio je rukama, cijelo mu je tijelo drhtalo potreseno od boli zbog nanesene nepravde i od gnjeva što ga uzrokuje glad; sve to natjeralo je baku da zamukne.

Ondje vani počela je padati spora, blaga kiša, poput rose, i mnogi su već počeli izlaziti, pa tako i djeca sa svojim igračkama, barkama od razbijenih podnica i pačjeg perja što plove barama *mussequea*. Zajedno s pucketanjem gorućih cjepanica i pjevom vode u limenci, jecaji Zece Santosa ispunjali su kolibu tugom koja je, malo-pomalo, počela načinjati i baku, stara se glava počela tresti, razmišljajući o ovom nesretnom životu, bez hrane, ikakvoga posla, unuk joj plače, čini se da je ovoga puta zaista onako kako on kaže. Ali opet, nije ni Zeca baš najrazumniji, kada je zarađivao na poslu s kojega su ga otjerali, samo je htio košulje, one hlače koje nisko vise, crvene čarape, iako ga je upozoravala da ipak uštedi neki novac. Uštedi? Govorio bi da je on taj

⁸ U vrijeme angolske anticolonijalne borbe, Portugalci su borce za nezavisnost zvali 'teroristima'.

⁹ Hengele – na kimbundu jeziku znači „dosjetljivost“.

koji zarađuje, pa samo zabave, zabave, spavanje dokasna, ujutro trčanje na posao, sve dok ga nisu otpustili. Velika se nježnost, snažna želja da ga posjedne u krilo kao nekada, dok je još bio plačljiv i mršav dječčić, ušljala u njezino srce, staro i umorno; da bi to sakrila, počela je, bez buke, razmotavati paket koji je donijela iz Grada.

Kiša je utihnula i svjež je, vlažan vjetar stvarao male valove u blatnjavim lokvama i otkidao kapi s listova stabala. Olabavljeni komadi lima s krovova lupali su polako u ritmu povjetarca. Zvuk razmotavanja papira ispod stola, bakina pognuta leđa, njezina stopala, bosa i gruba, zabijena u blatnjavi crveni pod, natjerali su Zecu Santosa da podigne još uvijek suzno lice. Sada mu se sve činilo jasnijim, jednostavnijim, manje mračnim; više nije bilo boli u želucu, samo svježina, praznina, kao da više ničega nema, samo bezdan, u koji kao da su upadale i sve stvari u kolibi. Čak i nježan bakin pogled, dok je ispred njega razmotavala novine, kao da je dolazio izdaleka, i on je bio samo sjenka.

- Zeca! Vidi, dijete... Ovo izgleda kao mala manioka, to ću ti skuhati. Imam i naranču, vidi, dijete! Donijela sam to za tebe...

U tom je trenutku, sa svim tim stvarima pred očima, s bakinim osmijehom punim tuge i dobrote, Zeca Santos osjetio onaj stari sram, onaj osjećaj stida koji ga je tjerao da uvijek želi šarene košulje, hlače kakve zna napraviti samo gospodin Jaime, onaj stid zbog kojega nije mogao prihvatiti hranu, kao jutros: Maneco mu je htio dati pola sendviča, ali on ga je odbio. Sada mu je ispunjavao grudi, ispunjavao mu je srce. Snažno je stisnuo oči i pokrio ih rukama, da ne bi vidio ono što već zna, da ne bi osjetio, da ne bi razmišljao o starom i pogrbljenom tijelu bake, iskrzanom životom i rosama, kako pod kišom svojim suhim i čvornatim rukama premeće kante za smeće po gradskim četvrtima. Naranče gotovo sve strunule, u svakoj tek malo jestivoga i, što je najgore, one malene manioke, već pocrvenjele, s kojima ga je baka pokušavala zavarati, baka ih je htjela skuhati da otjera neman koja mu je rovala po želucu...

Ni sam Zeca nije znao što se potom dogodilo: skočio je, odgurnuo baku Xíxi i, bez imalo razmišljanja, prije nego što će mu se oči opet ispuniti suzama, izjurio je van i počeo vikati, govoreći hrapavim glasom, ponavljajući poput luđaka:

- To su dalije, bako! Cvijeće je to, bako, to su korijeni cvjetova!

Vrata, natopljena kišom, nisu se vratila u svoj okvir. Zalupila su jednom, dvaput, i nastavila škripati, tiho oplakujući Zecin odlazak. Baka Xíxi, usred mračne kolibe pune dima koji se nije razilazio, gledala je kako joj unuk odlazi, čvrsto stišećući u drhtavim rukama korijenje dalije i nesvjesno klimajuću glavom s jedne na drugu stranu, poput lutke u izlogu lutrije.

*

...Gospođa Cecília de Bastos Ferreira sjedi u pletenome stolcu od palminoga drva na trijemu i pokušava uživati u svježem popodnevnom povjetarcu, ali mušice nikako da je ostave na miru. Prosinac je, jako je vruće; ima već trideset dana otkako je njezin muž, Bastos Ferreira, mulat iz stare obitelji portugalskih izbjeglica, otišao trgovati negdje u unutrašnjost zemlje, ne predaleko, praćen cijelom kolonom nosača, putujući pješice sa svojim zaposlenicima; nije volio da ga tegle u nosiljci – kaže da čovjek ne bi smio putovati na grbači drugoga čovjeka.

Sunce lijeno zalazi za brežuljak s Utvrdom¹⁰ i cijela je Četvrt Coqueiros prekrivena svjetlosnom prašinom zbog koje more, ondje iza, izgleda poput površine zrcala. Ali mušica je previše i glas Cecílije Ferreira, nge Xíxi za prijateljice i susjede, odjednom unosi pomutnju u kuću, među djevojkama koje režu, šivaju i glačaju tkanine i odjeću za prodaju.

- Madía¹¹, Madíe!... Dođi ovamo!

Nga Xíxi, gospođa Cecília, koja živi u Četvrti Coqueiros, u kući na kat, s djevojkama koje podučava šivanju i kuhanju, s trgovinom tkaninama, sada osjeća, debela i znojna, blagodati lahora koji stvara Maria lepezom i gleda na ulicu.

Već je kasno poslijepodne, ljudi se vraćaju kućama i poštovanje prema Bastosu Ferreira ogledā se u pozdravima, u osmijesima, u pogibanju leđa, u riječima:

- Kako ide, nga Xíxi? Sve u redu? A muž?

- Uživajte na svježem zraku, gospođo Cecília?... Budite pozdravljeni!

Prilazi čak i bijelac, Abel, bitanga i zaposlenik Carine, prepun hinjenoga poštovanja i pretjeranoga zanimanja, kako bi poljubio crnu ruku žene sjajne kože.

- Najiskreniji pozdravi od Vašega skromnog štovatelja, sjajna gospo!

Njezini se bijeli zubi stapaju u osmijeh, izgledaju kao školjke, pogledava ga, ali ne bijesno ili prezirno, ima nekoga skrivenog zadovoljstva u dubini toga prevrtanja lijepim očima i, napokon, pokazuje na prostirku, poluozbiljna:

- Igraj se s malim Joãom, Abele! Da Bastos Ferreira čuje kako govoriš... ti bi, Abele moj, uprljao gaće!

¹⁰ Utvrda sv. Mihovila (izv. Fortaleza de São Miguel de Luanda) – kolonijalna utvrda iznad Luande, stanovnici je nazivaju jednostavno Fortaleza (Utvrda).

¹¹ Madía – kimbundu način izgovora imena Maria.

I otpravlja ga cmoknuvši usnama, jer razgovor s ovim čovjekom može biti opasan, ako se na vrijeme ne zaustavi, o momku kolaju glasine. Ondje unutra, opet se čuje buka rada, smijeha i pjesme njezinih šticećica: radoznale, uvijek bi u ovo doba zastajale da bi čule kako nga Xíxi otpravlja momka iz Carine.

Gospođa Cecília nastavlja se brinuti oko maloga Joãoa, tihoga dječčića s velikim, gotovo nepomičnim očima. Dolazi večernji vjetar i prekriva, zastire Coqueiros bojama sunca koje bježi u more, a to je sunce veliko, veliko i crveno, ono žari boje kuća, zelenilo drveća, plavetnilo neba...

...Posjednuta na razmočen pod pred vratima kolibe, nga Xíxi Hengele, kako su je zvali u *mussequu* – poznata po svojoj začkoljastoj rječitosti; svejedno o kakvom se razgovoru radilo, pa bilo to i na karminama, njezine su riječi uvijek nasmijavale jedne, a zbunjivale druge – mumlja dok joj odbjegla zraka sunca kroz oblake obasjava staro, mršavo lice. Baka žmirka očima, tijelo joj je beživotno, usta su joj suha, glava joj je teška. Kasnije se prisjeća svojih misli, čini joj se da je snatrla; tužan osmijeh dolazi joj razmjestiti ožiljke po suhonjavom licu. Govori samo za svoju dušu:

- Nga Xíxi!... Gospođa Cecília!... Zašto sam se baš sada toga prisjetila?!

Smije se tužnim, potrošenim smijehom, hrapavim od duhana svih onih cigareta popušenih bez filtera.

- Uf! Možda mi je to od ovih manioka koje sam pojela...

Zapravo ju je bolio trbuh. Sve ove dane samo razvodnjena kava, da bi onda naprečac skuhala one gomoljače i sve ih pojela, a od toga joj je i prije znalo biti loše. Nisu imale okus po manioki, a ni po slatkome krumpiru, te je okuse baka poznavala, ali nije se htjela iznova prisjećati riječi koje joj je unuk bijesno uputio izlazeći u vrijeme ručka...

- Uh!... Neću od toga umrijeti, a barem više nisam gladna...

Ali ona snoviđenja, koja su je snašla za snatrenja, nisu je htjela ostaviti na miru, čvrsto su se primila stare glave i nisu htjela van; sjećanje na ona davna vremena nije ju napuštalo: u kući nije ničega nedostajalo, hrane je bilo pregršt, pregršt odjeće, o novcu da se i ne govori... Grizlo ju je, čak i sada, što više nije gospođa Cecília Bastos Ferreira. A baka se tomu ne opire, ne bori se protiv toga; tã čemu? Pušta dronjave ostatke proteklih stvari da se igraju po glavi i donose žalovanje i tugu; nastavlja samo tiho ponavljati, kao da se ispričava:

- Takav je život!... Bog je otac, a ne poočim. Bog sve zna!...

Malo sunca, još uvijek u borbi s oblacima koji su zakrili plavetnilo neba, nanijelo je novi dašak vrućine nakon napadale kiše. Na žicama što presijecaju *musseque* okupljaju se lastavice, zaboravljajući, rastrojene, na dječeačke pračke. Vrapci već skakuću uokolo – vrabac ne zna hodati – i tako se kreću po vlažnom tlu te love kišne gliste kojima će napuniti trbuščiće. Na mladim granama mulembi jata crvenokljunih tropičarki¹² i plimplavaca¹³ pjevaju o porazu nanesenome smokvama ovih stabala. Sluđene ose izlaze iz svojih gnijezda, svijenih na stablima indijskoga oraha; pčele radilice¹⁴ iskušavaju blato kako bi si mogle početi graditi domove. Kokoši i pilići već su odavno izašli iz koliba, dok je još kišilo, a skakavci, termiti i mravi ostajali bez skrovišta. Samo su psi ostajali unutra, sklupčani u rupama, uživajući na rashlađenom pijesku.

Ali baka ne osjeća ovaj žamor života oko sebe. Vjetar se podiže, dijelovi krova lamataju; još se na ponekim mjestima čuje pjesma vode što teče, i, povrh svega, miješajući se sa svim ostalim bukama, žagorenje glasova stanovnika *mussequea*, razgovaraju, smiju se; čini se kao da se bez ove dobrohotne glazbe ptičjega pjeva, grana i vode, kao da se bez ove živahnosti i života ljudi ni sve ostalo ne bi moglo čuti, ne bi bilo ničega. Sve je ovo baki jako poznato, staro, prastaro, upoznala je ona svakakve godine, svakakve rose, svakakve kiše, i sada, u ovome trenu, boli je trbuh, glava joj je sve teža, tijelu joj je hladno. Nema baš ni želje da se povuče u kolibu; ostaje tako, posjednuta, muhe se odmaraju na crnoj tkanini, usta snažno udišu svjež zrak koji se upravo podiže, oči su joj gotovo zatvorene...

- Dobar dan, bako Xíxi. Kako ide?

Otvora oči, želi se nasmiješiti; sunce na licu to joj ne dopušta. Prepoznaje ngu Titu, odgovara:

- Ej! Dobro, hvala na pitanju, dijete. Kako Gregório?

Nga Tita spušta glavu, sliježe ramenima. Zatim odgovara, malčice ohrabrena:

- Uvijek isto, nga Xíxi. Eno ga tamo...

Stara Xíxi se oslanja rukama o zid i njezina joj prijateljica pomaže ustati, polako i oprezno, susjedi znaju da reuma posebno vreba za ovakvih svježih dana.

- Pomozi Bože, jadan li je ovaj život.

¹² Phaethon aethereus mesonauta – velika bijela ptica crvenoga kljuna, tipična za regije jugozapadne Afrike.

¹³ *Plim-plau* – angolska ptica sive boje i velikoga repa.

¹⁴ U izvorniku *gumbatete* – afrička pčela koja gradi saće od blata.

- Jest, bako!... Vražji život! Nitko mi neće reći ni kada će izaći ni ništa. Pričala sam sa šefom, zaklela sam mu se da moj čovjek nije terorist, ni govora, spavao je sa mnom svaku noć u krevetu, kud bi stigao još u okršaje i sve to što bi oni htjeli!...

Baka Xíxi uzdahnu, želudac je grizao, boljelo je jako.

- U pravu si, dijete! Ali tako je, bijelci ne slušaju...
- Ih! Šef mi kaže da možda ja spavam s njim, ali da je on taj koji ga zapravo poznaje... Čuj ti to, bako!... I opet dobro! Moram dalje! Kad se budem vraćala, svratit ću još malo da popričam s vama.
- Fala, dijete. Daj mi samo reci...

I glas nge Xíxi kao da s ovim riječima otvara i širi njezine mirne oči. Znatiželja, ta bakina manija, da zna sve što se oko nje događa, da uvijek i ona pridoda koju riječ, da svoj savjet, svoje mišljenje, pošto-poto, natjerala ju je da progovori:

- ...Kamo ćeš?...
- Do kuće gospodina Cristiana, bako.
- Što ćeš tamo, kod gospodina Cristiana?
- Ne znate? A, stvarno ne znate? Žena mu je rodila curicu!
- Ma vidi! Još jednu? Svašta! Taj čovjek samo znade praviti cure!
- Istina, bako! I još ju je htio tući, zamislite. Kaže da je ona kriva. Na isti dan kad je jadna rodila, zamislite vi to!

Baka Xíxi se nasmijala: kao da je ovaj razgovor pomladio njezin stari, istrošeni osmijeh. Sitne oči, sakrivene duboko između kostiju, ubrzano trepću i cijelo joj se lice, osvjetljeno suncem koje još sja, čini prekrivenim palminim uljem. Nga Tita jako joj se približila da joj kaže: mala se rodila bljedunjava, bako, kad vam kažem, bijela bijela, kao da je dijete bijelca, da ne poznajem svoju prijateljicu Domingas tako dobro, pomislila bih da se neki bijelac prevario i ušao na vrata krive kolibe...

Baka, sva ozarena, nasmijana, pljesnu rukama, zatvarajući oči, cmokćući, presavijajući se od navale smijeha. I kad se nga Tita oprsti još jednom i ode, također se smijući, preko mokroga pijeska putem do Rangela, baka pronade svoju staru hrabrost, svoje raspoloženje, još uvijek sa životinjom gladi koja ruje po trbuhu, i viknu za njom, nestašna i zadovoljna:

- Slušaj, dijete! *Mu muhatu mu 'mbia! Mu tunda uazele, mu tunda uaxikelela, mu tunda uakusuka...*¹⁵

*

Koračaju tako njih dvojica, obojica napokon zašutjeli nakon što su se napričali u doba ručka. Maneco s cigaretom u ustima, s rukama u džepovima uljem umrljanoga radnoga odijela, a Zeca Santos pogledavajući prema svakom izlogu i prema svakoj djevojci koja je prolazila pored njih, tašto uživajući u svojoj žutoj cvjetnoj košulji. Osjećao je, dok je koračao pored prijatelja, kako mu polako raste vatra u želucu, sve jače i jače, kako mu juri kroz krv, penjući se u glavu i stvarajući blagu rosnu izmaglicu pred očima. Ali ovako je bilo bolje. Zaboravio je na zvijer u trbuhu, zaboravio je čak i na baku i na korijenje koje mu je htjela dati za ručak, zaboravio je i na posao koji nije uspio dobiti...

Bila su već gotovo četiri sata i njih su dvojica, bez neke ideje, nastavila šetnicom Catonho-Tonho prema moru. Zeca Santos otišao je potražiti svoga prijatelja i našao ga je na poslu, toga je dana Maneco završavao kasnije, za kišnih dana bilo je mnogo automobila u praonici, a i mijenjao je kolegu. Zato je Maneco izašao na ručak tek u tri sata. Odmah su počeli razgovarati o plesu prošle subote, o tučnjavi koja je izbila zbog Delfine, i Maneco je pohvalio Zecu:

- Srušio si ga majstorskim udarcem! Kvragu, ekipa je bila oduševljena!

Slušajući hvalu na svoj račun, Zeca Santos uspravio je svoje mršavo tijelo, a klempave su mu, vruće uši bridjele – mrzio je ta svoja ušesa, sve su ga cure zbog toga zadirkivale, i tek bi kasnije, kada bi počeo govoriti, zaboravile na njih, uz glazbu njegovih riječi. Škicnuo je svoju žutu košulju, tašt, i nastavio s prijateljem putem do zalogajnice.

Kada su ušli u zalogajnicu, Maneco je pozdravio gospodina SÁa, usput naručujući dva gableca, a Zeci je izletjela laž koja će ga skupo stajati, izgovorena bez razmišljanja, ne slušajući životinju u želucu kako prosvjeduje, samo ga je sram natjerao na riječi koje je kasnije požalio:

- Ej, ma kakva dva gableca!? Ja sam već jeo, Maneco.

I iako Maneco nije uopće odgovorio, Zeca je, smeten, ponovio:

- Kunem se, dobro sam se najeo! Sit sam.

¹⁵ Iz kimbundu jezika: „Žena je kao lonac! Iz nje izlazi i bijelo, i crno, i crveno...”

Uh! Ali iz Manecove je juhe dopirao dobar, topao miris; žlica se spuštala i dizala; ta buka koju su proizvodile usne perača automobila dok je uvlačio pire od graha – sve je to izazivalo Zecu Santosa, smetenog pokušajima da prikrije naviranje sline koju je uporno gutao... Potom je stiglo i varivo od graha, žuti *quitande*¹⁶ koji je mirisao divno poput ploda *maboque*¹⁷. Prijatelj Maneco je je, smijao se, bio je strašno gladan od cjelodnevnoga rada, no nije prestajao pričati o curama, o plesovima, o motoru koji će možda kupiti, tamo je u praonici, ali Zeca je samo gledao prijateljeve zube, žute od ulja, usne sjajne od masti, i gotovo da nije progovorio ni riječi, on, Zeca Santos, koji je znao pričati samo o curama i zabavama!... No moć trbuha velika je, i kad je stiglo vrijeme za banane, nije više mogao izdržati. Praznim, promuklim glasom rekao je, praveći se da mu je potpuno svejedno:

- Može jedna banana. Nisam stigao pojesti ništa voća. Ma znaš, Maneco, žurio sam na bus...

No odmah je zašutio; sjetio se da je već bio rekao kako je stigao pješice, da voli šetati nakon kiše; podigao je pogled da procijeni hoće li biti uhvaćen u laži. Maneco, zabavljen hranom, uopće nije obraćao pozornost, pa je Zeca Santos na brzinu progutao dvije banane, nije ih stigao ni prožvakati, i popio čašu crnoga vina, koja mu je pomogla da konačno smiri kruljenje u želucu. Umireniiji, sa želucem koji mu se prestao okretati, a slina mu se umirila u ustima, s olakšanjem je također počeo govoriti o curama, o Delfini, o plesovima...

Vani, sunce je već razmaknulo i posljednje komadiće oblaka te je provirivalo kroz krošnje golemih starih stabala. Polako su, Maneco pušeći, a Zeca Santos sretan zbog vina u trbuhu, prolazili kamenom popločenom ulicom i puštali nogama da ih vode put trajektne luke, do keja po kojemu su ljudi iz Grada šetali sa svojim obiteljima radnim danom navečer i nedjeljom. Dok su sjedili pred morem tamnim i crvenkastim od kišnice, Maneco je promijenio temu:

- Još nisi ništa našao?
- Ništa, Maneco – Zeca je izbjegao priču o biću gospodina Souta, bilo je bolje prešutjeti taj događaj. – Tražim posao već više od tjedan dana i još uvijek ništa!

Maneco je zapalio novu cigaretu, pljunuo u vodu i pitao:

- A ono iz novina, jesi išao?
- Ne još.

¹⁶ Quitande/kitande – angolsko jelo koje se priprema tako da se sirovi grah namače u vodi, skida mu se ljuska, a potom se ukuhava u palminom ulju kako bi se dobio temelj za varivo.

¹⁷ Strychnos spinosa (na kimbundu maboque/maboqe) – plod sličan naranči, žutonarančaste kore i jakoga mirisa.

- Najbolje bi bilo da probaš već danas, tko zna, možda bude nešto...
- Eh, ma neće me primiti ovakvog mršavoga. A tamo u novinama piše da im treba netko za „ured i skladište“. Znaš što to znači: težak fizički posao.

Maneco otvori isječak iz novina i pročita oglas. Polako i naglas, otkrivajući slovo po slovo: imao je svega dva završena razreda i nije mu bilo lako brzo čitati. Kada je završio, ustao je u jednom skoku, kao mačak, i razigrano pljesnuo Zecu po leđima:

- Idemo, dečko!

Zeca je znao da ga uvijek zove „dečko“ kada mu pomaže oko nečega, pa se nasmijao. Rame uz rame s prijateljem, osjećajući kako mu se počinje vrtjeti u glavi i kako blistavo more podrhtava, rekao je:

- Idem sam, Maneco. Okej? Već si rekao da moraš uskočiti prijatelju i odraditi njegovu smjenu u praonici...

Maneco ga je primio za nadlakticu i zajedno su prešli cestu, a prije nego što je otišao, savjetovao mu je:

- Slušaj, Zeca: ako ne uspiješ ni tamo, dođi do praonice. Ako budeš htio, sutra te vodim sa sobom na utovar cementa kod Sebastiãoa... Ali do tebe je, kako hoćeš!

Vrijeme je jurilo ka noći; nebo je bilo potpuno plavo, bez ijednoga oblačka, a razjareno je sunce pržilo, oštro napadalo Grad bez drveća. Zecin se želudac više nije bunio, ali toplina mu je obuzela cijelo tijelo, zbog nje su ga svrbjela stopala, tjerala ga je da žuri kroz gomilu, njegova je žuta košulja brzo prolazila, izbjegavala sudare, napredujući hrabrošću oglasa za posao u novinama, u glavi je preslagivao riječi, razloge zašto bi baš on trebao dobiti posao, pričat će o svojoj staroj baki, da mu daju bilokakav posao, štogod bilo, prihvatio bi...

Ali na ulazu je zastao i stari mu je strah ispunio srce. Velika staklena vrata gledala su ga, dopuštala su da se vidi sve ono sjajno i prijeteće unutra. Za stolom pored vrata bio je mladić možda malo stariji od njega, u dobro izglačanoj kaki uniformi, i promatrao ga. U času, Zeca Santos ogledao se u staklenim vratima i vidio žutu cvjetnu košulju, svoj ponos i razlog razmetljivosti pred djevojkama, umrljanu kišom; stare, isprane plave hlače potpuno bijele na koljenima; jasno je osjetio hladnoću crnoga kamena pred ulazom kroz rupe poderanih cipela. U tom mu je trenutku nestala sva hrabrost, nestale su riječi koje je unaprijed smislio da objasni svoju želju za radom, a zvijer u njegovu trbuhu vratila se na svoj posao, sve više grizući. U strahu da ih ne uprlja, odgurnuo je staklena vrata i uputio se prema velikoj galeriji. No nije

daleko dospio. Visok i mršav čovjek prepriječio mu je put i zagledao se u papir koji je držao u rukama. Zeca je nešto zaustio, no čovjek ga je pogurnuo do pripravnčkoga stola:

- Znam, znam. Ne moraš ništa reći. Tu si zbog oglasa, je li tako? Dođi ovamo. Xíco, ej, Xíco!

Mladić u uniformi dotrčao je noseći blok papira i olovku te se zaustavio pred njim u iščekivanju. Mršavi čovjek dobro je pogledao Zecu Santosa u oči; potom je počeo brzo postavljati pitanja, kao da ga želi zbuniti: gdje radi, čime se bavi, koliko zarađuje, je li oženjen, ima li obitelj, je li asimiliran¹⁸, ima li preporuke bivših poslodavaca, i još niz stvari, Zeca Santos nije ni imao vremena da na sve odgovori. I na samome kraju, kad je Zeca već drhtao od hladnoće zraka u uredu, praznina želuca ga je grizla iznutra, svi su glasovi počeli bježati, činili se sve udaljenijima, čovjek je stao točno ispred njega i pitao ga, gledajući mu u košulju i uske hlače svojim zlim, nepovjerljivim očima:

- Nego čuj, mali, a gdje si rođen?
- Gdje si rođen? – ponovio je pripravnik.
- U Cateteu, gospodine.

Čovjek na to zazviždi, izgledao je zadovoljno, udario je šakom o stol i skinuo naočale, pokazujući male, umorne oči.

- Iz Catetea, ha!?! Icolibengo¹⁹?... Same lijenčine, lopovi i prodavači magle!... I još k tomu teroristi!... Marš van, kujin sine! Izlazi, kurvin sine, ne želim nikakve Cateteance ovdje.

Zeca Santos nije ni shvatio kako je tako brzo izletio van a da se ne sudari sa staklenim vratima. Lice onoga čovjeka utjeravalo mu je strah u kosti, kao da je poludio ili je pijan, onako crven, upirući prst u njega, prijeteći mu, vrijeđajući ga, a prolaznici su gledali smetenoga tihog mladića dok su se sudarali s njim, gazili mu po nogama, a jedan ga je dječak čak i pljesnuo po vratu. Čovjek na vratima nastavio je govoriti:

- Icolibengo, ha!?! Kurvin sine!... Ako se opet pojaviš ovdje, vidjet ćeš svoga boga!

Odjednom, vidjevši ljude na ulici kako počinju zastajati i raspitivati se o tome što se dogodilo, Zeca Santos osjetio je u srcu upozorenje straha poput uspavanoga signala koji se

¹⁸ Assimilados – portugalski kolonijalni termin za Angolce koji su stekli pravo na portugalsko državljanstvo kroz stupanj obrazovanja, religiju i poznavanje jezika.

¹⁹ Port. Icolo e Bengo; na kimbundu jeziku Ikolo ia Mbengu – regija sjeverno od Luande, jedan od centara angolskoga nacionalizma i antikolonijalne borbe.

probudio u tami, u opasnosti, i s gladi koja mu je crtala crvene linije pred očima, otrčao je Ulicom Alfândega kako bi se izgubio u svjetini Mutambe.

*

Odmah uza cestu nalazilo se stablo graviol²⁰, na parceli na kojoj je nekada bio azil „Republika“, dom za stare i nemoćne.

Stajalo je tamo osamljeno, sa svih strana gledale su ga kućerine s mnoštvom prozora, okruživale su ga, izgledalo je kao da je začarano. Bez vode, izuzev kišnice od koje je živjelo, stalno je bilo napadano crnim dimom kamiona koji su odlazili i dolazili iz luke – bila je to njihova ruta; kako je onda ovo drvo još uvijek imalo snage i hrabrosti da pruži dobru sjenu, da uzdigne svoje prljavo zeleno lišće, da na njemu zriju plodovi koji su donosili svježinu svoga mesa, mekanoga poput pamuka, užitak pljućkanja njihovih crnih sjemenki i guljenja njihove bodljikave kore? Tek tamo iznad, u ilovači šuma, bilo je još drveća. Ovdje, bilo je samo ovo jedno, odvažno, čuvajući u svojoj sjeni crna ognjišta na kojima su svoje obroke pripremali nosači iz skladišta kave, šegrti iz automehaničarske radionice preko puta, pa tako i ljudi iz općine kada su došli s lopatama i krampovima da raskopaju utrobu ulice.

Već je gotovo pet sati i lišće tiho šušti, a dugačka je sjena prava, svježija poput vode iz glinenoga ćupa. Sjedeći na kamenju pocrnjelom od dima, Zeca Santos čeka Delfinu promatrajući nestrpljivo vrata tvornice. Dogovorio se s malom, danas je trebala pitati da je puste da izađe ranije, pa će na spoj, Zeca je htio pričati o onome što se događalo na plesu prošle subote. Delfina je odlično plesala s njim, i kad je bend započeo svirati *Kabulu*²¹, ništa ih više nije moglo razdvojiti, kao da je cijeli podij pripadao samo njima, ostali su zastali kako bi ih mogli vidjeti onako tašte i zadovoljne. Zato je i počela tuča s Joãom Rosom: dečko je bio zainteresiran za curu, želio ju je za sebe, ali te je noći Zeca Santos, pred zadovoljstvom u Delfininim očima, bio spreman da se potuče i s deseticom. Sreća je bila na njegovoj strani, a João je baš nije imao jer je tamo vani bilo vrlo mračno. Dečko je nosio naočale i promašio je udarcem Zecino lice; Zeca ga je s lakoćom primio za ruku, udario ga u prsa i bacio ga u pijesak.

²⁰ Na port. sape-sape (*Annona muricata*) – zimzelena biljka jestivoga ploda, podrijetlom iz Sjeverne i Južne Amerike, ali rasprostranjena i u Africi i Aziji; koristi se u alternativnoj medicini, za liječenje raka.

²¹ Kabulu – na kimbundu jeziku znači „zec“; ovdje se radi o popularnoj narodnoj pjesmi.

Ali bez obzira na to što je Zeca pobijedio u borbi, mulat se i dalje stalno vrzmao oko Delfine, s onim svojim malenim autom, i često ju je vozio doma kad bi pao mrak. Zecu je to ljutilo, razmišljao je o tišini i skrivenome autu, možda je taj gad već dodirivao noge njegove djevojke, tko zna... Možda i druge stvari, taj mu je auto pomagao.

Baš zato je toga dana donio odluku. A možda i zbog onih čaša vina za ručkom i još one jedne s Manecom nakon što su razgovarali sa Sebastiãom, a možda je bilo i zbog obećanog posla koji su dogovorili; činjenica je bila da je sada na sve gledao s više samopouzdanja, gotovo sa zadovoljstvom. Razmišljao je, a da to nije ni htio, o novcu za popravak cipela, za nekoliko novih parova hlaća, a ta se misao miješala s likom Delfine, s onim njezinim smijehom i načinom na koji govori, onim nježnim, ugodnim naslanjanjem na njega za vrijeme tanga, na plesu...

Sebastião ih je lijepo primio, Maneco i on bili su prijatelji. Ogroman, gotovo ćelav čovjek obraćao se Zeci Santosu snažnim glasom, čak mu je i opipao ruke, te pljunuo. Ali Maneco je bio tu da pripomogne:

- Ma daj, Mbaxi²²! Dečku to stvarno treba...

Sebastião Majmunsko Lice – Polo ia Hima²³, vikali su mu najamnici izvaljeni u sjenama drveća dok su čekali kamione – upozorio ga je da je posao težak, počinje u sedam sati, završava u šest, cijeli dan mora nositi vreće cementa na plećima i utovarivati ih u kamion, s tek kratkim odmorom za sendvič s prženom ribom. A najgora je ta prašina cijelo vrijeme, čak i ako staviš maramu preko usta, svejedno ulazi unutra.

- Ti si, dečko, slabašan, da se ne lažemo!...

Zeca Santos nešto je promrmljao, ni sam nije razumio što; čovjek je ulijevao poštovanje, sa svojim širokim vratom, rukama poput debala, dubokim glasom i ogromnim nogama koje su izlazile iz hlaća razderanih iznad koljena. Pokazujući na ostale koji su tamo sjedili ili ležali, Sebastião se nasmija širokim osmijehom gazde i tiho mu reče:

- Uzet ćeš posao nekome od ovih ljudi!... Ali neka ti! Ionako ja biram kada dođu kamioni... a ti ideš sa mnom!

Maneco mu je pružio ruku na pozdrav, ali čovjek je nije prihvatio. Samo se smijao i smijao, pa opet progovorio. Zeci Santosu nije bilo jasno zašto se taj čovjek toliko smije, ali riječi su ga zatekle:

²² Mbaxi – kimbundu verzija portugalskoga imena Sebastião.

²³ Polo ia Hima – doslovce „majmunsko lice“ na kimbundu jeziku.

- Ljudi inače plaćaju po četrdeset za ovaj posao. Nekad je bilo šezdeset dnevno, ali svakoga dana ima sve više ljudi koji traže posao i gadovi to iskorištavaju...

Ogledao se oko sebe tiho i nepovjerljivo, oči su mu sjale s plosnatoga lica ogromne brade.

- Svakoga dana, jedna desetica je moja. Dogovoreno?

Zeca Santos otvorio je usta, ali Maneco je već uskočio:

- Ma daj, Mbaxi! Pogledaj maloga, dovraga! A ima i člana obitelji koji ovisi o njemu...
- A ja? Što je s mojih sedam sinova? Kako da ih prehranim? Ha? Da ih obučem? Ako on neće, ima ovdje onih koji će mi dati polovicu zarade ako ih pošaljem na utovar cementa!

Maneco se htio još prepirati, sniziti iznos, i pet je sasvim dovoljno, dečko će se naraditi, borba je to, nije na to navikao, zaslužio je plaću...

- Baš zato! – smijao se. – Baš zato! Neće mali ništa napraviti; na kraju ću ja odrađivati njegov posao...

Usred toga smijeha, od kojega su mu se tresli mišići ispod majice, okrenuo im je leđa i uputio se natrag do staroga stabla ispod kojega je ležao kada su došli, te je doviknuo:

- Točno u šest sati, ni minute kasnije! Ako zakasniš, ima drugih! I desetica meni...

Maneco mu je pokazao srednji prst, a Zeca Santos još je neko vrijeme osjećao teret na srcu, nije mu bilo ni do razgovora, uskoro se oprostio s prijateljem i stigao do porte tvornice duhana, trebao se naći s Delfinom.

No sada, kada je djevojka bila uz njega, potpuno je zaboravio na Sebastiãoa Majmunsko Lice. Vrućina je počela kopnjeti u strahu od nadolazeće noći, a vjetar je, čuvajući svježinu jutarnje kiše, udarao u Delfininu haljinu koja se sudarala sa snažnim nogama, s njezinim čvrstim tijelom. Zelena ih je trava pozivala i, onako mokra, škakljala stopala Zece Santosa, ulazila kroz rupe na njegovim cipelama. Hodao je u tišini, nije više znao o čemu razgovarati s Delfinom, sve ono što je smišljao pod stablom gravirole, one slatke riječi koje su se rađale same od sebe za vrućih noći dok su plesali sada više nisu htjele izaći. Čuo je kako polako pjevaju cvrčci na deblima akacija iznad šetnice, vjetar kako pleše u krošnjama punima cvijeća, lišće je međusobno mrmorilo poput zaljubljenika, a djetlići, vrapci i plimplavci bučno su uživali u životinjicama koje su izašle poslije kiše. Na Delfininu licu pojavio se skriven, blago podrugljiv osmijeh, i na kraju je ona bila ta koja je prekinula šutnju:

- Ma daj... zoveš me na spoj i onda šutiš kao zaliven?
- Eh... Već znaš sve što ti imam reći, Fina!
- Molim? Znam li? A kada sam to mogla čuti od tebe? Što je s poslom, jesi našao išta?

Naglo se uozbiljivši, Zeca je zamuknuo čim je čuo da se spominje ta tema. Delfina ga je uvijek zapitkivala o poslu, i svaki put kad bi pokušao ismijavati Joãoa Rosu govoreći da je ćoravac i tko zna što sve ne, djevojka bi mu razjareno uzvraćala:

- Ti si samo ljubomoran! Dečko radi, ima svoj auto, i govori mi da ćemo se vjenčati...

Jako mu se sviđala Delfina, htio je da ona zna sve što se događa u njegovu životu, ali kako da joj ispriča sve što mu se dogodilo u ovih nekoliko dana dok je pokušavao pronaći posao? Kako da joj priča o utovaru cementa u luci, tom poslu za težake? Ona to ne bi mogla podnijeti, ostavila bi ga istoga časa, na licu mjesta, usred te šetnice prekrivene ilovačom. A opet, ako kaže da nema posao, da nije ništa našao, to je još gore. Delfina je nastavila govoriti, u glasu joj se čulo da to radi samo zato da ga naljuti, pričala je o tome kako joj je João Rosa već obećao da će razgovarati sa šefom da je premjeste u ured; ona je samo trebala pohađati večernju školu; zatim o tome kako bi se htio oženiti njome ako ona to prihvati, i još niz takvih stvari, samo da razbjesni Zecu Santosa. Te su ga riječi ranjavale iznutra, bio je tužan, sramio se samoga sebe, također nije imao ni sreće, sviđala mu se malena, no najgore je bilo to što je stalan posao jako teško naći. Mislio je da će to popodne biti dobro zbog spoja s njom, bilo mu je žao što ga Delfina ovako vrijeđa. Sramežljivo ju je primio za ruku i tišim glasom progovorio onako kako samo on zna:

- Slušaj, Fininha. Zar si zaboravila subotu? Ono što si mi rekla, ha? Zašto se sad ljutiš? I još k tome govoriš svašta o onoj ništariji Rosi, zbog čega? Nisam ljubomoran, zašto to misliš? Trenutno radim s Manecom u autopraonici... I, samo da znaš, a vidjela si i na plesu, kako mi dosađuje Marcelina...
- Molim?! To zabadalo?! Ne vjerujem! Sad se oko tebe vrzma? Nema ništa drugo za ponjuškati?...

Delfina odjednom zašuti. Osmijeh Zece Santosa bio joj je pred očima, taj osmijeh koji je voljela i mrzila u isto vrijeme, podsjećao je na lice mačka dok se poigrava s mišem...

Polako, sa svim svojim poznavanjem tehnike koju je pomno proučavao, skrenuo je s njom s puta, prešli su preko maloga komada trave, leptiri i skakavci izlijetali su odasvuda. Sjeli su ispod velike akacije crvene od cvjetova; Zeca je privukao Delfinu objumivši je oko pasa, pokazujući joj nasmijane oči, oči nestašnoga djeteta koje je voljela. No ona ga je odbila: odgurnula je njegove odvažne ruke, sjela malo dalje od njega, poravnala si je haljinu, povukla njezin šareni rub malo iznad koljena i ugurala ga ispod snažnih bedara.

Zeca Santos neko je vrijeme grickao vlat trave ništa ne govoreći; potom je počeo plaziti poput gušterice u Delfininu smjeru, promatrajući je prijateljskim, slatkim očima. Djevojka je šutjela, pustila je njegovu glavu da joj se smjesti u krilo, bilo je ugodno osjećati tu težinu, njegovu toplinu na truhu, njegove klempave uši koje su mu dobro ocrtavale glavu, oči pune sreće. Nije mogla zaustaviti svoje ruke koje su počele crtati šare po njegovoj oštroj kosi, po toploj koži njegova vrata, po gornjem dijelu prsa; Zeca je uzdahnuo, nježno joj govoreći:

- Fina, ljubavi moja! Ne znam što ću napraviti ako nastaviš petljati s onim Joãom Rosom...

- Neću više, Zeca, kunem ti se krvi Kristovom! Samo mi se ti sviđaš, samo ti, znaš to...

Smiješio se; bilo je lijepo čuti to, osjetiti dodire, toplinu njezinih ruku na svojoj koži, njegovo tijelo nije više osjećalo ništa drugo: ni glad koja je tutnjala u želucu; ni vino od kojega je sve postajalo lakše i svjetlije; samo neku novu toplinu, ugodan osjećaj bolji od vjetra koji se dizao šušteći sitnim zelenim listovima akacija i lamatajući cvjetovima koji su puštali svoje crvene i žute latice da padaju po njima poput kiše svilenih papirića.

- Sada kada si našao dobar posao, Zeca, dolazit ćeš na vrijeme? Nećeš spavati dokasna, je li?

- Neću, Fina!

- Ako želiš, ja ću te buditi ujutro... pokucat ću ti na prozor...

Zeca se opet nasmiješio, sretan što je tako dobra prema njemu.

- Ne trebaš, Fininha! Ovoga ću puta biti pametniji, obećavam!

- Kvrugu, Zeca, već je bilo i vrijeme! Ako ne budeš pametniji, nećeš mi se više sviđati...

Delfinine velike bistre oči prokazivale su obmanu tih riječi, ali Zeca ih više nije vidio. Sakrio je glavu u njezino krilo, sram mu je zarobio srce i nije htio pustiti, osjetio je želju da kaže djevojci istinu, kao što je i zaslužila, ali je također bio siguran da će je izgubiti čim joj kaže da radi kao najobičniji nosač; još gore, pomislio je na Joãoa Rosu, njegov Morris, njegove ulickane priče kojima mu želi oteti djevojku – sve su te stvari udarale u krhku glavu i krhko srce Zece Santosa.

Ta je bol bila toliko golema, opet je počela napadati tutnjava u želucu, tjerajući u bijeg sve lijepe stvari pred njegovim očima, počelo mu se vrtjeti, glava mu je bila prazna, trbuh ga je bolio, usta su mu bila puna gorko-kisele sline, cijela ga je utroba tjerala da povrati, da izbaci banane ukiseljene od vina; u tom je trenutku osjetio strah. Podigao je oči uplašene životinje

prema Delfini, a ruke su potražile tijelo voljene kao svoju posljednju obranu, posljednje sklonište pred događajima toga dana i posljednjih dana, pred strahom da bi uskoro mogao povratiti. Osjetio je pod prstima njezine odjednom pristupačne male dojke, a druga je ruka brzo, preplašeno, bijesno poletjela prema snažnom crnom bedru koje više nije bilo sputano izgužvanom haljinom.

Cvrčci su prekinuli svoju pjesmu, djetlić je pobjegao s drveta na kojem je grickao cvjetove: Delfina je svom snagom odvalila šamar svome dragom, a Zeca se, onako sitan i u nezgrapnom ležećem položaju, otkotrljao do podnožja akacije.

Gotovo u plaču, skupljajući haljinu na mjestima gdje su njegovi prsti otkopčali dugmad, Delfina mu je prosiktala sve uvrede koje je mogla smisliti, koje su njezina usta poznavala, vrijeđajući ga i pljujući:

- Misliš da sam poput tvojih, to misliš? Da sam jedna od onih koje ćeš poleći na travu, da ti naplatim pedeseticu i spavam s tobom? To misliš o meni? Đubre, vrećo govana! Ništarijo, propalico, nemaš nimalo srama! I vlastitu bi baku prodao, gade mršavi!...

Ali Zeca Santos nije uopće razaznavao što se događa. Velika lopta bljuvotine nakupljala mu se u želucu; pritisnuo ga je rukama kako bi mogao disati, ali nije više imao vremena ustati: Delfina ga je još jednom udarila tako da je leđima bubnuo u deblo akacije, a potom je pobjegla trčeći preko trave, leptiri i skakavci uznemireno su bježali pred njezinim stopalima, cvrčci su utihnuli pred riječima koje je još uvijek vičući dobacivala, dok god ju je Zeca mogao čuti:

- Usrana propalico! S muškarcem samo na prvu bračnu noć, je li ti jasno, ništarijo? Na prvu bračnu noć, u krevetu, a ne kao životinje, na travi, bijedniče mršavi!...

Iz katoličke se škole začulo zvono za kraj nastave kako polako odzvanja, a sunce se, kojemu je već bilo vrijeme za silazak u more, spuštalo, onako crveno i veliko. Vjetar se zaigrano dizao i kroz debla stabala donosio do njegovih ušiju, koje su bridjele od udarca, Delfinino vikanje odozdo, s dna uzvisine; samo su se lijepe boje njezine pamučne haljine dobro vidjele među lišćem.

- Zar te nije sram, govнару?! Tako si mršav da izgledaš kao veslo! Da se čovjek sažali!...

Uz povraćanje, Zeca Santos nije ni primijetio neumoljivu veselost koja se htjela roditi, provaliti ispod riječi koje su Delfinina usta izgovarala a da ona sama nije više znala zašto.

U tišini kolibe svjetlost poslijepodneva miješa se s noćnom tamom, a Baka Xíxi osjeća korake svoga unuka koji dolazi otvarajući vrata pažljivo, polagano, onako kako to nikada nije činio. Svjetlo s ulice iza njegovih leđa ocrtavalo je njegov visok, mršav lik na ulazu. Zeca je morao dobro otvoriti oči kako bi se priviknuo na tamu i vrlo je oprezno nastavio.

- Bako?! Bako, jesi tu?

Ležeći na prostirci, baka je tiho jecala, i unuk je požurio do ugla u kojemu je, onako pokrivena, drhtala.

- Što je bilo, bako? Reci nešto! Jesi se razboljela? Što je?

- Jao, živote moj! Jao, želudac me boli! Umirem!...

Zeca se vratio do vrata i širom ih rastvorio. Svjetlost s ulice, svjetlost umirućega dana pomiješana s jasnoćom reflektora, velikih upaljenih očiju povrh sjenki svih *mussequea*, plašljivo je ulazila u tu tako ružnu tamu. Baka se već naslonila na zid, pokrivač joj je prekrivao noge i trbuh.

- Onda, dijete? Pričaj! Nije mi ništa; da čujem!...

Unuk je u tim riječima čuo ono što čuje svaki dan: razlog zbog kojega je baka uvijek pitala, htjela znati je li našao posao, je li već zaradio štogod da im kupi nešto za jelo. Tamo pred njom, bilo ga je sram pričati o tom poslu težaka, nosača u luci, i još k tome je morao dijeliti dobitak s čovjekom s trga. Bilo je bolje šutjeti, ne govoriti o takvim stvarima; ići će na posao, zaraditi novac, kupiti nešto za jelo, a poslije slagati da je radio nešto drugo.

- Nisam još ništa našao, bako. Tražio sam i tražio, ali ništa! Čak mi je i Maneco pomogao... To ti je moja sreća, bako!

- Jesi jeo išta, dijete?

- Ha? Ma što bih jeo? Ništa, bako!

- Jao, kako me boli trbuh! Imao si pravo za korijenje. Ali tako mi je krulilo u želucu da se nisam mogla zaustaviti...

A onda je nastavila sa svojim jadikovkama, stalno govoreći o tome kako je on nerazuman, da je razumniji ništa ne bi bilo ovako, ali tako je, kad si star to ti je to!, mlađi misle da si krpa koju treba ostaviti vani, kad si gladan pojedeš sve što imaš pri ruci, a poslije, dok spavaš, muče te bolovi u želucu, čini se kao da gori unutra, gore od čili papričice, gore od ognja...

Zeca Santos slušao je ne obraćajući pažnju, iz glave mu nije izlazila Delfina, njezino odbijanje, cijela ta neželjena zbrka, tako naglo i nasumce: kako će sad to ispraviti? Pretpostavljao je da sada djevojka više neće ni pričati s njim, neće prihvatiti ispriku ako joj kaže da mu nije bilo dobro, zvat će ga propalicom i lažljivcem. Teška se, neumoljiva tuga nastanjivala u njemu. Oko ga je, crveno i natečeno od udarca, boljelo, žmirkao je i sve vidio dvostruko. Baka je nastavljala:

- Baš tako! Zar te nisam upozoravala, dijete? Nisam li ti govorila da ideš na misu nedjeljom? Otac Domingos je pitao za tebe, a ja sam te ispričala, rekla sam da si se razbolio.
- Dovraga! Hoće mi otac Domingos dati jesti? Hoće mi dati posao, bako?

Bol u oku koje je naticalo ljutila je Zecu, počeo je žustro skidati žutu košulju, skoro ju je podrapao, a baka nije htjela prestati:

- Samo tako, dijete! Sad ćeš je poderati, ha? Bacio si novac na tu košulju za izlaske, a sad ćeš je poderati?!... Jao, živote, ovi mladi nemaju nimalo razuma, nemaju više nikakvog poštovanja prema nama starijima...

Zeca Santos htio ju je umiriti, glava ga je također počela jako boljeti:

- Ali bako, poslušaj me! Nemoj me samo tako bez veze napadati. Istina je da sam zaspao, nisam otišao na misu, pa što?

Baka Xíxi gotovo je poskočila, naslonila se čvršće uza zid, malo je nedostajalo da ustane:

- Pa što? Pa što? I još me pitaš, zaboraviš na to da mi svaki dan dosađuješ: „Bako, a jelo?“, „bako, ima li matetea?“, „bako, što ćemo jesti“. Toga se ne sjećaš? Uh!... A otac Domingos, i on ti je mogao pronaći posao.
- Ma sranje! Da metem crkvu? Ne, hvala!
- Šuti, dijete! O crkvi se tako ne razgovara!

Zeca Santos prihvatio je, znao je već da se u ovakvim trenucima ne isplati odgovarati baki. Ako nastavi, samo će se posvađati. Srce mu je bilo teško od ovoga kaotičnog dana, a zamagljeno oko bockalo je, boljelo, onako nateklo, ali ono zbog čega je još više patio bio je strah da mu Delfina neće oprostiti, iako nije bio ništa kriv, zamijenit će ga Joãom Rosom i to ga je rastuživalo. U trbuhu, ona stara zvijer više se nije javljala. Samo tiha, duboka bol, kao da nešto gori unutra. S košuljom u ruci tražio je čavao na koji će je objesiti i u jednom se trenutku njegovo mršavo, izduženo lice ukazalo na svjetlu koje je dopiralo kroz vrata.

- Nego, Zeca! – baka je sada imala drugačiji glas, iznenađen, prijateljski. – Dođi ovamo...

Nasmiješila se; u njezinoj staroj glavi polako su se počele rađati zamisli, neke su stvari zadobivale smisao, sjetila se onoga razgovora na koji nije bila obratila pozornost, dosad ga je već bila i zaboravila, kada je Delfina, mala nge Joane, došla do kolibe, oko šest sati, i pitala za unuka Zecu, a kada je baka odgovorila da još nije došao s posla, djevojka je otrčala, ni hvala ni ništa, bez ikakvog objašnjenja...

- Hoćeš sjesti ovdje, Zeca?... Od čega ti je oko tako crveno? Tukao si se?

Zeca je brže-bolje podigao ruku da zakloni lice, ali već je bilo kasno – baka je dobro vidjela i u glavi se već počela poigravati zamislama:

- Eh! Zar ti nisam rekao, bako, bijelac, gospodin Souto...
- Kvrugu! Već si rekao da si od bijelca, gospodina Souta, dobio bičem po leđima, Zeca!...
- Istina, bako. Po leđima. Baka je dobro vidjela. Ali vrh biča zahvatio me i ovdje gore, ujutro nije boljelo, sad mi se čini kao da natiče zbog nedostatka svjetla...

Ali baka Xíxi već je bila na nogama. Njezino naborano, mršavo lice, prepuno ožiljaka, smijalo se, borajući još više kožu, tako da se gotovo nije moglo razaznati što je nos a što usne. Samo su oči, ponovno mlade, sjale.

- Joj, dijete! Stvarno nema sreće, moj Zeca! Bič te zahvatio sve do očiju! Nesreća kad jednom dođe...

Zeca Santos između tih je riječi uočio da ga baka Xíxi zadirkuje. Ne bi se mogao zakleti u to, ali ovaj izraz lica, žurba s kojom se podigla s prostirke, neizravne riječi, sve to pokazivalo je da baka već zna da je udarac u lice od Delfine. Ali kako? Tko joj je mogao reći? Nikoga nije bilo tamo. Jedino ako je Fina došla do kolibe. S tom je pomisli, laži koju je napokon prozreo, jer Fina nije bila tako dobra s bakom da bi joj pričala o ovim stvarima, Zeci bilo nešto lakše oko srca, opet je brže zakucalo, a oči su poletjele kako bi na licu vidio potvrdu svoje sreće. Ali baka Xíxi već je bila opet na prostirci, preslažući prazne stare lonce, a Zeca si je dopustio da mu pažnja odluta, uživajući u sreći pomisli da je Delfina bila ovdje.

Drugačijim glasom, opet prijateljskim i blagim, baka je između praznih lonaca i drvenih posuda upitala:

- Slušaj, Zeca... Voliš li jučerašnju ribu²⁴?

Osupnut, bez razmišljanja, odgovorio je pohlepno:

- Da, bako! Nego, gdje je?... Reci, bako, baka zna da volim. Jučerašnja riba...

Vlažni jezik poigravao se suhim usnama, sjetio se masnih komada pečene ribe, baš onako kako ih je on volio, grgeča ili kovača, svejedno, na dnu lonca, u vlastitom umaku, s lukom, rajčicom, čili papričicama i svim, baka zna dobro kuhati, ostavlja je dobro zatvorenu preko noći, pa se, tako marinirana, riba jede tek idućega dana.

Zecin je pogled jurcao cijelom mračnom kolibom, ali nije ništa otkrivao; samo je baka bila učahurena među praznim loncima, limenkama i drvenim posudama.

- Daj, bako, reci mi već jednom! Crv u želucu mi opet ne da mira! Govori, bako. Gdje je ta jučerašnja riba?

Stojeći pred svojim unukom, s rukama na mršavom struku, baka nije mogla zadržati smijeh i nastaviti s psinom. Ispruženog prsta, riječi koje je pripremila u glavi izašle su:

- Slušaj, dijete! Ako voliš jučerašnju ribu, ostavi danas novac, kako bi je našao sutra!

U šoku, otvorenih usta, Zeca je gledao baku, ali je nije više vidio. Samo su mu se usta sušila od sline koja je htjela pobjeći u želudac, krv mu je počela damarati u ušima, a tuga koja je stigla s tom laži nge Xíxi utrnula je sve veselje koje je probudila pomisao da je Delfina bila ovdje, pred kolibom. Udareno oko boljelo je. U želucu, glad je utihnula, prestala rondati, samo je jezik ispunjavao suha usta. Posramljen, polako se odvuкао do vrata s hlačama koje je maloprije skinuo kako bi ih složio u rukama.

Povrh niskih limenih krovova *mussequea*, nanoseći poraz svjetlu reflektora sa željeznih tornjeva, velik i plav mjesec uzdizao se na nebu. Dječica su se još igrala u mokrom pijesku, a stariji su na trjemovima uživali u svježini, odmarajući se od dnevnoga posla. Cvrčci i zrikavci iz trave pridruživali su se žabama iz bara i sav je zrak drhtao od te glazbe. Na obližnjem je drvetu *matias*²⁵ još uvijek povremeno pjevušio svoju pjesmu o mrvicama kruha.

S velikom težinom na srcu, s tugom koja mu je ispunjavala cijelo tijelo i koju su ovi zvukovi života izvana činili još većom, Zeca se vratio unutra i pažljivo posložio hlače kako bi izravnao nabore. Budući da više nije imao što učiniti, naslonio je glavu na nisko rame bake Xíxi

²⁴ Peixe d'ontem – doslovce „jučerašnja riba“, jelo popularno u Angoli. Priprema se tako da se riba ostavi u pacu s lukom, rajčicom, ljutim papričicama i začinima te se marinira preko noći.

²⁵ Matias – mala ptica pjeвица slična vrapcu, tipična za Luandu i okolne krajeve.

Hengele i briznuo u plač, jecajući poput djeteta, dok su mu se duge, tople suze počinjale slijevati niz neumoljive bore koje je glad ucrtala na njegovom licu, još uvijek licu djeteta.

3. Traduzir Luandino Vieira

3.1. Sobre o autor

José Vieira Mateus da Graça, também conhecido como José Luandino Vieira, nasceu em Vila Nova de Ourém, Portugal, em 1935. Filho de pais pobres, passou uma grande parte da sua vida em Angola, onde chegou com os seus pais quando tinha tres anos da idade. Em Angola terminou o ensino secundário. Colaborou em muitos jornais estudantis publicados nos anos cinquenta e sessenta, como a revista *Mensagem*, publicada pela Casa dos Estudantes do Império, *O Estudante*, *Cultura*, *Boletim Cultural do Huambo*, *Jornal de Angola*, *Jornal do Congo*, *Vértice*, e *Jornal de Luanda*. Participou na luta anticolonial contra Portugal e em 1961 foi preso como anticolonialista, condenado a catorze anos de prisão e encarcerado em 1964 no campo de concentração do Tarrafal, em Cabo Verde, onde passou oito anos. Em 1965 foi-lhe atribuído o Grande Prémio de Novelística da Sociedade Portuguesa de Escritores (hoje conhecido como o Prémio Camilo Castelo Branco) para *Luuanda*, uma coleção de contos publicada em 1963, quando foi encarcerado. Este acto de atribuir o prémio ao autor preso como anticolonialista foi um gesto simbólico da Sociedade Portuguesa de Escritores, que pediu ao Governo para libertar os escritores presos. A atribuição de galardão ao Luandino provocou muitas medidas repressivas do regime salazarista – o livro foi censurado e a sede da Sociedade Portuguesa de Escritores foi atacada e destruída por PIDE e pela Legião Portuguesa, uma organização nacional ordenada pelo Ministério do Interior (Laranjeira, 1995).

Libertado em 1972, vivia em Lisboa sob a vigilância da polícia do Estado. No mesmo ano, editora Edições 70 começou a publicar a obra de Luandino, escrita em maior parte na prisão. Nessa altura publicou novamente as coleções de contos *A cidade e a infância*, *Duas histórias de pequenos burgueses*, *Luuanda*, *Vidas novas*, *Velhas histórias*, *Duas histórias* e *No antigemente, na vida*, a novela *A vida verdadeira de Domingos Xavier*, e o romance *Nós, os de Makulusu*. Também publicou a tradução de *Laranja Mecânica* de Anthony Burgess em 1973.

Regressou a Angola em 1975, depois da Revolução de Abril. Trabalhava como o funcionário do MPLA na Televisão Popular de Angola (organizador do programa) e como o secretário-geral da União dos Escritores Angolanos, de que foi um cofundador (Laban, 1980). Também exercia os cargos de dirigir o Departamento de Orientação Revolucionária do MPLA e

o Instituto Angolano do Cinema. Entre 1979 e 1984 também foi o secretário-geral adjunto da Associação dos Escritores Afroasiáticos. Nesta época publicou os livros de contos *Macandumba*, *Lourentinho*, *Dona Antónia de Sousa Neto e eu* e *História da baciazinha de Quitaba*, e a novela *João Vêncio. Os seus amores*. Ainda assim, em 1992, com o reinício da guerra civil em Angola, mudou para Portugal, desiludido, e passou a viver numa pequena vila na região do Minho.

Em 2006, Luandino Vieira recusou o Prémio Camões, o maior prémio literário da língua portuguesa, invocando razões pessoais, dizendo: “Teria sido uma grande injustiça para os escritores que estavam a editar regularmente” (Agência LUSA, 2007). Publicou o seu novo romance, *O livro dos rios*, no mesmo ano. Em 2015, publicou *Papéis da prisão*, um diário de prisão escrito em Tarrafal, que incluiu correspondência que ele manteve durante esse tempo. Hoje em dia, vive no campo, não aceita prémios, recompensas, não comunica com os jornalistas, e não frequenta festivais, feiras, ou eventos literários.

3.2. Luanda

A coleção dos contos publicado sob o nome *Luuanda* em 1963 contém três “estórias” sobre os habitantes dos musseques de Luanda. Os contos incluídos são “Vavó Xixí e seu neto Zeca Santos”, “A Estória do Ladrão e do Papagaio”, e “A Estória da Galinha e do Ovo”. Em termos literários, estes contos podem também ser considerados como novelas. Todos os três contos falam sobre os habitantes pobres de Luanda e dos musseques, as partes mais miseráveis da cidade que ao mesmo tempo contém bairros extremamente ricos e caros e a pobreza terrível de habitantes dos musseques que cercam a cidade.

No conto “Vavó Xixí e seu neto Zeca Santos”, o autor escreve sobre um menino e a sua avó: eles vivem juntos, sós, numa pequena cubata feita de lata colectada e trepadeira. Nessa situação de pobreza extrema e com a existência ameaçada, o neto tenta a procurar um trabalho para poder comprar alguma coisa para comer – o único assunto em que conseguem pensar; sem a subsistência básica, todas as outras coisas são irrelevantes. Mas no sistema inimigo, e com o pai na cadeia, Zeca Santos não consegue a encontrar quase nada; a luta anticolonial está a desfazer-se e as pessoas nas posições importantes não querem empregar um filho de um “terrorista”, como chamavam os que foram acusados de ajudar a luta contra o império português. No fim, tudo o que a avó e o seu neto Zeca Santos podem fazer é só existir e tentar a manter esperança, ainda que parecesse que ela não existe (Vieira, 1972).

No segundo conto do livro, “A Estória do Ladrão e do Papagaio”, o autor narra sobre três homens posto na mesma prisão, e a única coisa que os pode salvar nessa situação é a solidariedade. Eles contam as suas próprias histórias e tentam entender os outros e as razões pelas quais cada um deles está lá, preso e desesperado (Vieira, 1972).

A terceira história do livro é o conto “A Estória da Galinha e do Ovo”, o conto mais longo do livro e com muitas possibilidades para análise semântica e hermenêutica. Neste conto, a história de um musseque e dos seus habitantes é contada através de um tom irónico e alegórico. As duas vizinhas não podem decidir a qual delas pertencem os ovos da galinha Cabíri, propriedade da nga Zefa, mas que comia os grãos no quintal da nga Bina. Num momento, todo o musseque está incluído na briga, e cada pessoa tem uma razão pela qual eles próprios deviam ganhar o ovo. Ao mesmo tempo, os únicos que podem comunicar com a galinha e entender a ansiedade dela são os meninos, crianças que podem “falar com a galinha”, uma habilidade ensinada por um velho local (Vieira, 1972).

Cada conto tem como tema central a pobreza dos musseques e a ansiedade do povo de Luanda e de Angola, proveniente da situação colonial. Mas cada conto também tem os seus próprios temas e subtexto. Por exemplo, Pires Laranjeira (1995) vê uma história clássica – a fábula da formiga e da cigarra – no texto de “Vavó Xixí e seu neto Zeca Santos”, onde a avó, representando a formiga, está a preocupar-se com as coisas necessárias para sobreviver e tenta planejar para o futuro, enquanto o Zeca Santos só quer dançar, apaixonar-se, e não ter que pensar em nada mais, tal como o cigarra da famosa fábula. A segunda história, a de “Ladrão e Papagaio”, é um conto relativamente simples, com a intenção “óbvia” – os três presos não têm nada mais além da solidariedade entre eles próprios. Dois são de Angola e um é de Cabo Verde, também implicando a solidariedade entre os países que lutavam contra o Império Português naquela altura. A terceira história é mais complicada. À primeira vista pode parecer uma alegoria simples em que a galinha Cabíri representa Angola, o seu ovo são as riquezas naturais do país e o verdadeiro assunto esconde-se atrás de uma discussão prolongada sobre quem tem “o direito” para os explorar. Mas os símbolos evidentes nessa história contêm em si próprios uma força literária sem precedente na literatura angolana, e a riqueza deles oferece uma grande possibilidade para uma análise hermenêutica.

A *Luuanda* foi escrita no tempo em que um dos princípios literários mais usados na construção do texto era alegoria. Luandino Vieira participava vivamente nas discussões literárias do seu tempo (Laban, 1980). Então, parece lógico que ele também decidiu usar a alegoria como o método principal para construção do texto. O sinal mais importante de alegoria no texto seria,

sem dúvida, a utilização dos personagens como funções – símbolos de alguma classe social, ou uso dos animais como os substitutos para os conceitos abstratos. Por exemplo, uma galinha que representa a terra de Angola.

Na *Estória da Galinha e do Ovo* conta-se a história da própria Angola e das suas crianças, do seu povo e seus colonizadores – uma história atormentada como a pobre galinha de nga Zefa. O título do conto faz a primeira pista na caminhada onde o leitor se encontra – essa colocação dos substantivos inevitavelmente nos faz lembrar a pergunta anciã: *o que veio antes, o ovo ou a galinha?* Aqui, primeira veio uma galinha de nga Zefa – Cabíri. Essa galinha teve um ovo, e aqui começa a confusão usada como motivo para contar a história.

A revista dos caracteres é crucial para simbologia da história – tipos sociais, encarnados em personagens no conto, mostram uma imagem mais ou menos completa da sociedade angolana. O problema do ovo de Cabíri é um que, obviamente, nenhum dos habitantes pode resolver. Por isso chamam a velha Bebeca para resolver o caso. Mas nem Bebeca sabe o que fazer e vários outros habitantes do musseque tentam resolver o problema – Zé da quitanda, branco comerciante de Sambizanga, Azulinho, jovem estudante e futuro frei, Lemos, velho ex-notário, sô Vitalino, proprietário das cubatas onde vivem as pessoas do bairro, e, afinal, chegam os soldados. Cada um deles exige alguma recompensa para a sua ajuda, e nenhum oferece a solução. Cada um deles também representa um estrato social – comércio, religião, direito, capital e a classe militar. No musseque também moram as mulheres, „fadas do lar“, os velhos e as crianças, enquanto os homens trabalham durante o dia. Luandino não esquece nenhum estrato social – no musseque também há uma prostituta, Rosália (Padilha & Ribeiro, 2008).

No final da história, as crianças (dois meninos) salvam a pobre galinha, assustada e atormentada por toda essa confusão. Porque a questão importante para eles (representando o povo de Angola) não é quem vai ganhar o ovo, mas o que vai acontecer com a galinha – se a galinha desaparecer, não haverá mais ovos. Na última parte da história, a galinha parece, ainda por um momento breve, como uma ave majestosa, a voar na frente do Sol:

E, então, sucedeu: Cabíri espetou com força as unhas dela no braço do sargento, arranhou fundo, fez toda a força nas asas e as pessoas, batendo palmas, uatobando e rindo, fazendo pouco, viram a gorda galinha sair a voar por cima do quintal, direita e leve, com depressa, parecia era ainda pássaro de voar todas as horas. E como cinco e meia já eram, e o céu azul não tinha nem uma nuvem daquele lado

sobre o mar, também azul e brilhante, quando todos quiseram seguir Cabíri no vôo dela na direção do sol, só viram, de repente, o bicho ficar num corpo preto no meio, vermelho dos lados e, depois desaparecer na fogueira dos raios do sol... Ainda com as mãos nos olhos magoados da luz, o sargento e os soldados saíram resmungando a ocasião perdida de um churrasco sem pagar. (Vieira, 1972: 122)

3.3. A formação da literatura angolana

Na discussão sobre a história da literatura e a história da tradição literária, Stock (2008) disse que “a história literária é um dos métodos de expressar a identidade nacional”. Esta citação tem relevância especial no caso de Angola e no caso da história da literatura angolana. A importância da cultura (incluindo a literatura e a língua oficial da literatura) para a construção da estrutura social e política (a “regulação”) já foi explicada nos textos de Raymond Williams, Stuart Hall e Richard Hoggart, membros do Centro de Estudos Culturais Contemporâneos de Birmingham (Duda, 2002). Constituir uma literatura nacional como uma das instituições sociais depois de um período longo da colonização e imperialismo português foi uma tarefa enorme e difícil, e os seus protagonistas tiveram em frente de si uma situação complexa: em Angola não havia literatura escrita antes da colonização. Então, seria possível até mesmo fundar uma instituição da literatura como um conceito anticolonial e independente do colonizador, se esta instituição for baseada nas “ferramentas” que os colonialistas trouxeram? Também, uma pergunta importante era: como mapear o campo literário de uma nação com uma percentagem enorme da população analfabética? A questão da língua também – que língua podia ser “a língua literária de Angola”?

Segundo as informações partilhadas pela Organização das Nações Unidas para Alimentação e Agricultura (2014), nos anos sessenta, em Angola viviam cinco milhões de habitantes, com 10 diferentes grupos étnicos e 39 línguas faladas (14 línguas são consideradas “maiores” e o programa de rádio é transmitido em cada delas, mas “só” 6 línguas são usadas como línguas oficiais do Governo de Angola); essa diversidade de povos e línguas faladas resultou num grande número de problemas no processo da construção da literatura angolana. Qual seria a língua desta literatura nova, qual o seu idioma principal? Seria traduzida para as outras línguas nacionais? Na situação de Angola dos anos sessenta (e mesmo hoje) isto foi inconcebível.

Depois dos problemas já mencionados, um outro problema era a questão da tradição literária – quais seriam os centros da cultura angolana, quais as mudanças depois da chegada dos portugueses e as novas obras consideradas (a reconstituição da tradição através da escolha do cânone novo).

Os portugueses chegaram em Angola já no fim do século quinze, iniciando a história escrita de Angola nesta altura, com os diários dos marinheiros e dos missionários. As primeiras cidades em Angola foram fundadas pelos portugueses no século dezasseis. Desde o início da colonização até ao século dezanove, não se sabia muito sobre Angola, os documentos escritos são raros e escassos de informações. Os primeiros livros publicados em Angola apareceram no século dezanove, escritos pelos autores portugueses. Na periodização da história literária de Angola, o período entre os anos 1903 e 1948 chama-se “o período de Prelúdio” e todas as publicações escritas durante essa época foram produzidas em serviço da propaganda imperial (Kandjimbo, 2001). Depois do enfraquecimento do governo colonial em 1948, muitas organizações foram fundadas, junto com os novos movimentos dos estudantes, e muitas revistas publicadas. Talvez o fenómeno mais importante nesses anos fosse a revista *Mensagem*, o primeiro jornal literário de Angola. Um dos objetivos de *Mensagem* era “promover o sentimento de angolanidade”, conceito baseado na ideia de *negritude* de Aimé Césaire (Macedo, 1989).

Mesmo com a multitude dos movimentos e revistas que seguiram *Mensagem*, a maioria dos autores não podia publicar sob o regime colonialista. Só depois da Independência em 1975, os autores angolanos foram publicados de novo. Mas na altura, mesmo que afinal fosse possível publicar e participar na construção de esta literatura nacional de Angola, todos esses problemas já mencionados surgiram, entretecidos com o terror da guerra civil. Como disse Amílcar Cabral, uma das figuras mais importantes da luta anticolonial contra o imperialismo português, em seu discurso entregue em 1966, “a luta de libertação é uma revolução (...) e a revolução não termina com a bandeira nacional levantada e o hino nacional tocado” (Cabral, 2010).

Nessa luta contínua, uma das partes integrais e mais importantes pertence ao Luandino Vieira e a sua *Luuanda*. A *Luuanda* é, apesar de ser uma obra-prima da literatura angolana e da língua portuguesa em geral, um livro que tenta a criar um idioma literário que podia ser uma linguagem da gente de Luanda e dos seus musseques. Então, a importância de *Luuanda* não pode ser medida somente pela qualidade literária do texto, mas também pela importância que o livro tinha na sua época e o que significou para os autores angolanos nessa altura. Um pormenor muito importante e interessante nesta situação é definitivamente o facto que o próprio Luandino Vieira é português. Mas, nesses anos de século vinte, já se podia falar sobre “uma poética

transnacional” (Ramazani, 2009); uma ideia (ou conceito teórico) baseada na possibilidade de libertar-se da identidade nacional, religiosa ou étnica. A vanguarda literária europeia foi praticamente criada pelas “identidades transnacionais”, como Kafka, Joyce, Stein, Hemingway, etc. O filósofo Bartholomew Ryan também inclui Fernando Pessoa neste grupo de “identidades transnacionais”.

Pode parecer paradoxal para um português criar a língua literária de Angola, no tempo em que Portugal representa o inimigo da independência angolana. Então, como é que a *Luuanda* tem esse lugar de estimação no panteão da literatura angolana? Pela primeira vez na literatura escrita em Angola, a língua usada não é o português standardizado, usado em Lisboa e na parte “continental” do Império. Luandino Vieira não é o primeiro escritor que usou as palavras de quimbundo, ou umbundo, na literatura angolana (poesia escrita já no século dezanove tinha palavras de quimbundo, no século vinte muitos autores usavam palavras de quimbundo nas suas obras). Todos os autores antes do Luandino usavam as palavras da população de Angola como um tipo de “classificação específica”, como sinais de cultura ou como um sinal de diferenciação (Chabal, 1995). *Luuanda* é a primeira obra escrita na língua falada em Angola, na língua que não é português standardizado, que pertence ao idioma que vai ser conhecido como “português africano” nas últimas décadas.

3.4. Decisões do tradutor na edição croata de *Luuanda*

Antes de começar a traduzir *Luuanda* do Luandino Vieira, foi preciso decidir que tipo de tradução esse texto ia ser; quais métodos e modelos teóricos iam ser usados, e que tipo de linguagem seria a melhor para traduzir o idioma literário criado pelo José Luandino Vieira, a língua “luandina” (Laranjeira, 1995; Chaves, 2005). Por essa razão, o primeiro passo foi a identificação desta língua e a determinação dos elementos básicos da construção dela. Felizmente, ao mesmo tempo em que este texto estava a ser escrito, Bojić e Lanović (2016) descreveram as diferenças mais importantes entre a língua de Luandino Vieira e o português standardizado. O artigo de Bojić e Lanović (2016) explica os métodos e modelos da diferenciação das duas línguas, essa de Luandino, baseada na própria *Luuanda*, e o português de Portugal, incluindo os tipos de diferenciação que Vilela (citado em Bojić & Lanović, 2016) chama “a simplificação” pelos processos de eliminação, redução e analogia; também pela criação de neologismos graças à mistura e combinação de elementos do português e elementos do quimbundo.

Portanto, essas diferenças de dois tipos de registo da língua podem causar diferentes tipos de tradução. Bassnett & Lefevere (1998) distinguem três modelos: o modelo do Jerónimo, o modelo do Horácio, e o modelo do Schleiermacher. O primeiro tipo, o modelo do Jerónimo, é o modelo da tradução onde o tradutor tenta traduzir o texto usando o método palavra-por-palavra, para conservar completamente o texto original; é o tipo de tradução usado para traduzir a Bíblia, “o texto sagrado”, que não pode ser alterado ou modificado. Bassnett (2004) considera que os novos modelos da tradução na cultura europeia eram desenvolvidos por causa da deterioração da significação da Bíblia. Os modelos hieronímicos são diretamente opostos ao modelo de transculturação de Ramazani (2009), em que a tradução boa tem que explicar o “significado cultural” de um texto no contexto cultural diferente, sem mudança dos sinais da cultura na qual o texto emergiu. Por exemplo, o tradutor não pode traduzir “musseque” para croata, porque na língua croata não há palavra que contenha o significado da palavra “musseque” com todas as suas conotações.

O segundo tipo da tradução e o modelo do Horácio – a base deste modelo é a ideia que o tradutor faz uma “negociação” entre as duas línguas, a língua de origem, e a língua de destino. Neste modelo, uma noção muito importante é a cultura de leitor; o contexto cultural que pode ser entendido pelo leitor – o tradutor tem de fazer tudo para o texto ser completamente compreensível, incluindo a ideia de transmissão cultural dos conceitos possivelmente desconhecidos para o leitor. Um exemplo desse modelo seria a tradução total dos conceitos específicos para a cultura da língua de origem. Por exemplo, *Kabulu*, uma canção popular nos anos sessenta em Angola, seria traduzido como *Čibu čiba*, uma canção popular na Croácia no mesmo tempo, ou alguma coisa assim. O modelo chama-se “o modelo do Horácio” porque o Horácio acreditava que o latim era a língua “perfeita”, “língua franca do mundo”, e por isso, todos os textos traduzidos para o latim têm de ser adaptados para o contexto cultural local.

O terceiro tipo da tradução, postulam Bassnett & Lefevere (1998), é “o modelo do Schleiermacher”. Esse modelo nega a posição privilegiada da língua-recebedora; a ideia-base é que na tradução devem existir símbolos da língua e da cultura de origem – o leitor tem de ser ciente da proveniência do texto original. Esse modelo prevê a tradução como um método de “aculturação”; cada texto tem o seu “capital cultural” que tem de ser preservado na tradução (Bassnett & Lefevere, 1998). Por exemplo, o tradutor tem de explicar a palavra “musseque” para poder usá-la.

Para a tradução de *Luuanda*, o terceiro modelo foi escolhido. *Luuanda* foi escrita em português angolano (ver Bojić & Lanović, 2016); existem tendências de traduzir o texto escrito

em variedade não-estandardizada com uma linguagem semelhante na língua de destino. Este tipo de tradução usa a analogia semântica para aproximar o significado ao leitor (Schleiermacher, 2012). Porém ambos Schleiermacher (2012) e Jakobson (2000) notam que a analogia nunca ou quase nunca pode ser completa, e por isso, esse tipo de tradução não é recomendado pelo Schleiermacher. No seu artigo sobre a tradução literária, Jakobson (2000) menciona Bertrand Russell e o seu postulado que “ninguém pode entender a palavra ‘queijo’ sem ter qualquer relação não-linguística com queijo”. Por causa disso, o texto contém anotações com as explicações e definições das palavras e dos conceitos que poderiam ser completamente desconhecidos na cultura e língua de destino. Por exemplo, a mulemba, um tipo de árvore que existe em Angola, mas não existe na Croácia, ou nesta parte da Europa. Também, algumas coisas específicas para a cultura angolana, como a comida, peixe d’ontem, um prato popular em Angola, que talvez pudesse ser traduzido como “marinirana riba”, mas Luandino usa este sintagma para um jogo de palavras, tornando a tradução directa inútil – são explicadas nas notas de rodapé, mas não “explicadas demais”, como ocorre nos casos quando os tradutores tentam explicar o uso de palavras diferentes e oferecem a própria visão da leitura semântica destas palavras no texto completo, causando uma “confusão hermenêutica” (Robinson, 2007). Este tipo de tradução implica o significado já criado pelo tradutor, e tira do leitor a possibilidade de recriar o mundo do livro próprio só através do texto. Na tradução de *Luuanda*, todos os comentários que podiam impor um significado especial que não estava já incluído no texto foram removidos.

O único método morfológico usado foi a criação dos neologismos: alguns objectos não existem na língua croata – isto pode se ver melhor nos casos da nomeação de flora e fauna de Angola. Por exemplo, *plim-plau*, um pássaro típico só de Luanda, cujo nome é feito da palavra onomatopeica, é traduzido como *plimplavac*, usando o mesmo método da derivação morfológica, porque não se perde nada em contexto da informação, e a palavra pode ser substituída directamente com a outra.

Cheguei à mesma conclusão sobre a tradução que o Schleiermacher (2012) e Ramazani (2009): traduzir Luandino Vieira como um texto que pode ser completamente adaptado para a língua e cultura croata seria impossível, se o tradutor quisesse preservar os símbolos da cultura de texto original (*mulemba*, *peixe d’ontem*, *musseque*, *Kabulu*, etc.). Como o autor acha que a língua de Luandino é uma linguagem integral, e não a combinação das duas línguas, ou uma tentativa de acentuar o idioma não-estandardizado, o texto foi traduzido assim – para o croata estandardizado, e com todos os símbolos originais preservados no texto. Ramazani (2009), Nord (2005) e Bassnett & Lefevere (1998) usam uma frase muito específica e importante para essa

tradução: “a construção de cultura através do texto traduzido”. Na tradução de *Luuanda*, a linguagem do texto não é considerada no contexto da sua diferença do português estandardizado, mas como uma língua integral, “total”, língua construída num idioma falado, que pode ser traduzido directamente para o croata estandardizado, assim como qualquer texto escrito em português de Portugal seria traduzido. Então, a teoria do Schleiermacher (2012) foi seguida completamente, na medida em que a apresentaram Bassnett & Lefevere (1998) e Bassnett (2004) nos seus estudos sobre a teoria de tradução.

No final desta breve análise, uma explicação deve ser oferecida: as palavras e as frases do quimbundo foram traduzidas com a grande ajuda do Ondjaki, um autor contemporâneo angolano e grande conhecedor da obra do Luandino Vieira. Ele ofereceu explicações e direção nos casos onde o sentido era um pouco confuso ou ofuscado, tanto como nos casos em que eu não conhecia os conceitos relativos a Angola.

4. Conclusão

Traduzir Luandino Vieira não é uma tarefa simples. *Luuanda* em grande parte consiste da língua dos seus habitantes, o povo de Luanda, a cidade, e os habitantes de *Luuanda*, o mundo literário construído como um testamento de resistência angolana aos portugueses e, ao mesmo tempo, como um testamento de entrelaçamento inevitável das culturas e dos povos que misturavam na terra de Angola (“nesta nossa terra de Luanda”) durante os séculos da colonização. Essa luta interna e externa ainda existe na língua literária de Angola, está visível na obra de muitos escritores angolanos de hoje, tais como Ondjaki, Pepetela, Manuel Rui, José Eduardo Agualusa, e muitos outros. Todos esses autores ainda usam a língua criada por Luandino Vieira, que talvez seja mais visível na obra de Ondjaki, o vencedor de Prémio José Saramago, e o finalista do Prémio Oceanos. Estes autores usam a língua de Luandino como o seu próprio vernacular literário, um idioma que representa a linguagem dos habitantes de Angola. Este uso atesta a importância de Luandino Vieira (e de *Luuanda*) como um dos autores clássicos, um antepassado da literatura angolana de hoje, comparável com o papel de Krleža na constituição da literatura e língua croata do século vinte, e talvez ainda hoje em dia.

Traduzi a obra com respeito para toda essa tradição – tentei preservar o ritmo do texto e o ritmo da língua luandina; traduzi as palavras de quimbundo diretamente, excepto nos casos onde o próprio autor decidiu apresentá-las de outra maneira, como nos provérbios (*Mu muhatu mu mbia! Mu tunda uazele, mu tunda uaxikelela, mu tunda uakusuka*). Também, tentei preservar a fluência poética do texto; o autor usa as vírgulas extensivamente para criar uma corrente, uma fluidez das palavras e das frases. Este ritmo é importante para o estabelecimento das imagens constitutivas da obra. Por isso, tentei seguir a sintaxe original, tanto quanto foi possível.

Mesmo que a *Luuanda* geralmente seja considerada a obra-prima do autor, toda a escritura do Luandino Vieira representa uma parte fundamental da literatura angolana, e da literatura lusófona em geral. Infelizmente, os textos de Luandino Vieira ainda não são traduzidos para a língua croata, e a obra deste grande autor da literatura lusófona é inacessível ao leitor croata. Só podemos esperar que, nos próximos anos, as editoras croatas reconheçam a importância e o potencial da literatura angolana e do trabalho de Luandino Vieira.

5. Bibliografia

- Agência LUSA. “Luandino Vieira recusou Prémio Camões por já não escrever há muito tempo”, publicado por RTP, 2007, acessível no: https://www.rtp.pt/noticias/cultura/luandino-vieira-recusou-premio-camoes-por-ja-nao-escrever-ha-muito-tempo_n160185
- Bassnett, Susan, e Lefevere, André. *Constructing cultures: essays on literary translation*. Clevedon: Multilingual Matters, 1998.
- Bassnett, Susan. *Translation Studies*. London: Routledge, 2004.
- Bojić, Majda, e Lanović, Nina. “Jezik kao sredstvo otpora u književnostima luzofonih afričkih zemalja”. *Metodologija i primjena lingvističkih istraživanja* (2016): 63-77.
- Cabral, Ámilcar. *The Weapon of Theory*. Publicado em 2010, acessível no: <http://www.marxists.org>
- Chabal, Patrick. “Aspects of Angolan Literature: Luandino Vieira and Agostinho Neto”. *African Languages and Cultures* 8 (1995): 19-42.
- Chapman, Michael. “African Literature, African Literatures: Cultural Practice or Art Practice”. *Research in African Literatures* 34 (2003): 1-10.
- Chaves, Rita. *Angola e Moçambique: Experiência Colonial e Territórios Literários*. São Paulo: Atelie Editorial, 2005.
- Chaves, Rita. “José Luandino Vieira: consciência nacional e desassossego”. *Revista de Letras* 40 (2000): 77-98.
- Duda, Dean. “Kulturalni studiji: Ishodišta i problemi”. Zagreb: AGM, 2002.
- Ferreira, Manuel. *Literaturas africanas de expressão portuguesa 2*. Lisboa: Instituto de Cultura e Língua Portuguesa, 1986.

- Hamilton, Russell G. "Lusophone Literature in Africa: Language and Literature in Portuguese-Writing Africa". *Callaloo* 14 (1991): 313-323.
- Jakobson, Roman. "On Linguistic Aspects of Translation". Em *The Translation Studies Reader* (ed. Lawrence Venuti), London: Routledge, 2000.
- Kandjimbo, Luís. "Para uma breve história da ficção narrativa angolana nos últimos cinquenta anos", *Revista de Filología Románica* 2 (2001): 161-184.
- Kandjimbo, Luís, e Hamilton, Russell G. "Angolan Literature in the Presence of an Incipient Canon of Literatures Written in Portuguese". *Research in African Literatures* 38 (2007): 9-34.
- Laban, Michel. *Luandino: José Luandino Vieira e a sua obra (estudos, testemunhos, entrevistas)*. Lisboa: Edições 70, 1980.
- Laranjeira, Pires. *Ensaaios afro-literários*. Lisboa: Novo Imbondeiro, 2005.
- Laranjeira, Pires. *Literaturas africanas de expressão portuguesa*. Lisboa: Universidade Aberta, 1995.
- Macedo, Jorge. *Literatura angolana e texto literário*. Luanda: UEA, 1989.
- Margarido, Alfredo. *Estudos sobre literaturas das nações africanas de língua portuguesa*. Lisboa: A Regra do Jogo Edições, 1980.
- Martinho, A. M. Mão-de-Ferro. "Utopian Eyes and Dystopian Writings in Angolan Literature". *Research in African Literatures* 38 (2007): 46-53.
- Mata, Inocência. *A Literatura Africana e a Crítica Pós-colonial: Reconversões*. Luanda: Editorial Nzila, 2007.
- Nord, Christiane. *Text Analysis in Translation: Theory, Methodology, and Didactic Application of a Model for Translation-Oriented Text Analysis*. Amsterdam: Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur, 2005.
- Organização das Nações Unidas para a Alimentação e a Agricultura. *Country Profiles: Angola*. Publicado em 2014, acessível no: <http://www.fao.org/countryprofiles/index/en/?iso3=AGO>

- Padilha, Laura Cavalcante, e Ribeiro, Margarida Calafate. *Lendo Angola*. Porto: Edições Afrontamento, 2008.
- Ramazani, Jahan. *A Transnacional Poetics*. Chicago: The University of Chicago Press, 2009.
- Robinson, Douglas. *What is Translation?: Centrifugal Theories, Critical Interventions*. London: The Kent State University Press, 2007.
- Schleiermacher, Friedrich. "On the Different Methods of Translating". Em *The Translation Studies Reader, 3rd Ed* (ed. Lawrence Venuti). London: Routledge, 2012.
- Stock, Brian. "Toward Interpretive Pluralism: Literary History and the History of Reading". *New Literary History* 3, 2008: 389-413.
- Tavares, Ana Paula. "Cinquenta anos de literatura angolana". *Via Atlântica* 3 (1999): 124-131.
- Vieira, José Luandino. *Luuanda*. Lisboa: Edições 70, 1972.
- Vieira, José Luandino. *Luuanda*. Zagreb: Edicije Božičević, 2016.